

BOSANSKA DRŽAVA I MULTILATERALIZAM -Sociološka skica odnosa države i nacije u bosanskohercegovačkom društvu-

Pregledni naučni rad

UDK: 316.356.4(497.6)

Dr. sc. Adib Đozić, redovni profesor u penziji

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

e-mail: adib.djovic@untz.ba

Dr. sc. Midhat Čaušević, docent

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

e-mail: midhat.causevic@untz.ba

SAŽETAK

Bosanskadržava i bosanski multilateralizamsu neosporne društveno-historijske i kulturno-civilizacijske činjenica sui generis. Nerijetko se ukupni bosanski identitet, koji unutar sebe, kao neodvojivi dio, sažima i bosansku državu, iz ideološko-predrasudnih, evropskih nacionalnih politika, pogrešno razumijeva i interpretira. Komparativnom analizom društveno-historijskih činjenica, primarno iz sociološke perspektive, u radu želimo pokazati da je današnja bosanskohercegovačka država moguća kao multilateralna sadržajnost bosanskog „jedinstva različja“ izvan okvira vladajuće ideologije nacija-države kao „patenta“ političkog života Evrope 19 i 20 stoljeća. Nasuprot logici ideologije nacija-države, koja afirmira „logiku jedne ideje“ (Hannah Arendt) bosanski multilateralizam i njegova država afirmira ideju ravnopravnosti i jednakosti kao osnovnu ideju Opće deklaracije o ljudskim pravima. Budućnost mira, ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u Evropi u mnogome zavisi od prevladavanja ideologije nacija-države bosanskim multilateralizmom i u sferi politike.

Ključne riječi: *Bosna, država, nacija, bosanska država, bosanska multilateralnost.*

UVOD

U dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj sociološkoj misli nije u dovoljnoj mjeri istražen odnos nastanka i razvoja bosanske dr-

žave¹ i raznovrsnih oblika multilateralnostibosanskog društva², kao kulturno-civilizacijskih i društveno-historijskih identiteta, naprotiv ovo pitanje opterećeno je spletom raznovrsnih stereotipija, prije svega prema bošnjačkoj naciji³ među kojima je najrasprostranjenija da je Bosna i kao društvo i kao civilizacija „tamni vilajet“ koji se ne može „ukalupiti“ u vladajući narativ nacija-države.⁴ Da li je to baš sve tako

-
- 1 Pojmom bosanska država imenujemo hiljadugodišnji politički entitet koji se danas naziva Bosna i Hercegovina. U daljem tekstu, u nekim slučajevima, složenicu bosanskohercegovačko društvo i bosanskohercegovačka država označavat ćemo sintagmom „bosansko društvo“, i „bosanska država“ iz razloga što se milenijska sadržajnost današnje Bosne i Hercegovine i imenom i sadržajem sve do 1878. godine nazivala samo bosanskim imenom. Dvoimeni naziv za jedinstvenu bosansku državu, jedinstveno bosansko društvo, jedinstvenu bosansku kulturu i tradiciju, uvodi se tek okupacijom Bosne od strane Austro-Ugarske monarhije 1878.god. Hercegovina, nije ništa drugo nego južna bosanska zemlja, kao što je Podrinje istočna, Usora sjeverna i sl.
 - 2 Zbog namjernih ili nenamjernih, svjesnih ili nesvjesnih, naučnih i kvazinaučnih tumanjenja, želimo istaći da je jedna od osnovnih karakteristika bosanskog društva multilateralnost. Najkraće i najjednostavnije rečeno, to znaci da bosansko društvo nije monokulturno, monoreligijsko ni mononacionalno, već naprotiv, bosanskohercegovačka multilateralnost, kao bosanski prepoznatljivo jedinstvo različja, u sebi sažima, plodonosno sedimentira, multireligioznost, multikulturalnost i multietničnost. Istovremeno, treba apostrofirati da bosanska multilateralnost nije, kako to neki pokušavaju predstaviti, puki zbir različitih društveno-kulturnih i civilizacijskih sadržaja koji sticajem historijskih okolnosti egzistiraju jedni pored drugih.
 - 3 Opširnije; A. Đozić, *Društveno-ideološki uzroci stereotipa i predrasuda o bošnjačkoj naciji*, Pogledi, časopis BZK, Preporod, Tuzla, juni 2008. br.12., str.189-212.
 - 4 Historija Bosne, bosanskog društva a prije svega Bošnjaka do sada se, najčešće, interpretirala „po izvještajima svojih neprijatelja.“ Upravo izvještaji bosanskih neprijatelja zasnovani na „lažnim“ historijskim narativima „podmuklo artikuliraju“ kvazi istine o Bosni i njezinom društvu kao „nemogućoj državi“ (N. Kecmanović) i „podijeljenom društvu“. (M. Kasapović) U tim lažnim antibosanskim narativima razni zločini, pa i zločin genocida nad Bošnjacima interpretiraju

i koja su to vrijednosna i naučna mjerila/parametri kojima možemo i trebamo izmjeriti kvalitet, forme i sadržaje društvenog života pojedinih društava, kultura, civilizacija u svim njegovim sferama, ideologiji, ekonomiji, politici, kulturi, ljudskim pravima, slobodi, moralu. Može li se isključiti specifičnost i autonomnost bilo kog kolektivnog identiteta, u punom smislu te riječi, kao praviloživljenja kao parametar kojim određujemo stepen razvijenosti organizacije nekog društva, poimanog kroz nivo međuljudskih odnosa na svim nivoima od pojedinačnih, na nivou lokalne zajednice, do intergrupnih na „višim“ nivoima društvene organiziranosti kao što je država. Iz ovih razloga kao jedno od bitnih naučnih pitanja postavlja se i pitanje naučnog objašnjenja odnosa bosanske države i multilateralnosti bosanskog društva kroz odgovor na pitanje čiji su u identitetskom smislu proizvodi nacionalizam razumijevan kao jedna od destruktivnih ideologija 19 i 20 stoljeća, s jedne strane a čiji je društveno-civilizacijski proizvod multilateralizam, s druge strane. U sferi društvenosti, sferi ljudskog djelovanja, kojeg primarno istražuje sociologija, Bosna nije slučajan gest, povremeni izliv dobročinstva, naprotiv, predstavlja stil življenja, kroz otvorenost za drugo i drugačije, postoji kao konstitutivna odrednica njezinog bića i u sferi individualnog i kolektivnog aktivizma. Bosanska multilateralnost je, uz pojedinačna ideološka zamagljivanja i osporavanja, te stereotipna iskrivljivanja, neupitna društveno-historijska činjenica i jedna od osnovnih karakteristika bosanske države i ukupnog bosanskog identiteta. Upravo ta specifičnost bosanskog multilateralizma, kao bitne karakteristike bosanskog identiteta zahtijeva precizno naučno objašnjenje, iz svih aspekata naučnog mišljenja, kako bi se onemogućila manipulacija ovom društveno-povijesnom i civilizacijskom činjenicom, ponajprije, u političke svrhe. Ovim radom želimo dati doprinos naučnom razumijevanju odnosa bosanske države i multilateralnosti bosanskog društva ističući, da je bosanska multilateralnost primarno determinirana bošnjačkom otvorenošću za drugo i drugačije a od prije nekoliko stoljeća i islamsko-moralnom idejom pravednosti. Dosada se vrlo malo ili skoro nikako nije isticala islamsko-moralna ideja pravednosti kao jedna od

se kao „herojska djela“ nacionalnog oslobođenja. U teorijsko-metodološkom smislu Bosnu je neophodno misliti, razumijevati i objašnjavati, ne na osnovu „izvještaja njezinih neprijatelja“ već iz bosanskog mišljenja nastalog kao jedan od rezultata „bosanskog duha.“

bitnih bošnjačko-bosanskih identitetskih karakteristika, te njezina uloga u formiranju i egzistenciji bosanske multilateralnosti. Bošnjačka islamsko-moralna ideja pravednosti izražava se u svim sadržajnostima bosanskohercegovačkog društva: nauci, filozofiji, etničnosti, religiji, kulturi, multikulturi, arhitekturi, stilovima življenja, moralu, jeziku, duhovnosti, političkoj organizaciji života. Bosanska multilateralnost nije, samo, zasebnost sama za sebe, već, naprotiv, ona predstavlja bitnu karakteristiku Bosne i kao društva i kao civilizacije, sam način egzistencije i postojanja bosanskog identiteta kao autonomnog i autohtonog društveno-historijskog i nadasve, civilizacijskog subjekta. Također, želimo pokazati da raznovrsni oblici nacionalizma i na njima zasnovani projekti destrukcije bosanskog društva i države, među kojima su genocid i udruženi zločinački poduhvati nad Bošnjacima, nisu bosanski, već naprotiv izvanbosanski programi zla protiv bosanskog društva i države.⁵ Svjesni složenosti i zahtjevnosti postavljene teme istraživanja, s jedne strane i ograničenosti i dometa koji se mogu postići jednim ovakvim radom, s druge strane, ovoga puta naznačićemo samo neke osnovne elemente teorijskog pristupa ovoj temi i navesti konkretne društveno-historijske primjere bosansko-bošnjačke multilateralnosti naspram zatvorenih krugova nacionalizma ideologije nacija-države.

1. Nekoliko teorijsko-metodoloških napomena o odnosu bosanske države i multilateralnosti

Kada govorimo o Bosni suočavamo se s nizom autohtonih i auto-

5 „Nisu bosanski programi zla – bosanski. Prelistajte ovdašnje uzburkane datume od 1875. do 1992. i vidjećete omjere vanjskog uplitanja.” (Alija Isaković, *Autentičnost i autonomnost bosanskog duha*, u: *Bosanski duh, Zbornik radova*. (gl. ur. Sadudin Musabegović) Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja, 1997, 14.) “Cjeloviti povijesni uvid potvrđuje da su promjene izvornog stanja posljedica vanjskih namjera protiv Bosne i djelovanja u skladu s njim.” (R. Mahmutćehajić, *Isto*, 191.) Opširnije objašnjenje izvanbosanskih uzroka sukoba u Bosni i Hercegovini vidjeti u: Dozić, A., *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Sarajevo: *Znakovi vremena*, 2004, br. 22/23, 131-147.

nomnih⁶specifičnosti koje valja naučno objasniti kako bi Bosnu razumjeli onakvom kakva ona jeste a ne „po izvještajima svojih neprijatelja,“⁷kao društveno-historijska činjenica i civilizacijska vrijednost na vrhu piramide humanih vrijednosti čovječanstva. Kako to postići?

Prvo, pojmovno valja precizno odrediti šta je to što podrazumijevamo pod pojmom koji iskazujemo imenom Bosna. Također, neophodno je iz svih aspekata, a prije svega, iz aspekta Opće deklaracije o ljudskim pravima, razjasniti ideju i posljedice odnosa nacija-država, isto takosintagmu bosanska multilateralnost komparirati sa primjerima mononacionalnih djelovanja i praksi nacionalno-oslobodilačkih pokreta kao načina uspostavljanja nacionalne države.Svi ovi pojmovi i odnosi čine istovremeno i strukturu i sadržaj bosanskog društva. Već smo istakli da je bosansko društvo autonomna i autohtona društveno-historijska, kulturno-civilizacijska i duhovno-idejna sadržajnost s hiljadugodišnjim kontinuitetom. Bit njegove autohtonosti je upravo multilateralnost, koja se realizira u tri uzročno-posljedične društveno-historijske konkretnosti: multireligioznosti, multietničnosti i multikulturalnosti.⁸

Šta je Bosna? Evropska zemlja (država) koja objedinjava povijesne različitosti.⁹ Iz objedinjavanja povijesnih različitosti, razmeđa

6 Jedna od osnovnih karakteristika bosanskog društva jeste autohtonost i autonomnost. Opširnije: A. Đozić, *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, BKC, Satajevo, OFF-SET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla, 2012., str. 39-40.

7 Masje de Karval je još daleke 1856. godine pisajući o bosanskim muslimanima, Bošnjacima, rekao: „Velika nesreća ovog dijela slavenskog naroda jeste u tome da je nepoznat, osim po izvještajima svojih neprijatelja.“

8 O multikulturalizmu kao društvenom i naučnom pitanju opširnije pogledati u: Sempini, A., *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999.

9 “Bosna i Hercegovina je mogla afirmirati kulturu na razini zajedničke duhovne samobitnosti. Uticaji koji ipak prodiru ovako, uz ono što je donijela crkva bosanska i hrvatska glagoljaška tradicija, miješaju se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi s naslijeđem autohtone tradicije i stvaraju jedinstvene oblike: bosansku ćirilicu u pismu, domaće graditeljstvo, umjetnost ukrašavanja rukopisa, umjetničko zanatstvo, umjetnost stećaka, karakterističnu crkvenu literaturu. Islamska kultura neosporno je u Bosni i Hercegovini dala

svjetova i spajanja granica naroda¹⁰ izrasla je bošnjačka otvorenost prema drugom i drugačijem, kao izraz vlastitosti koja traje preko 1000 godina. „Bosna je ime zemlje, povijesti i kulture koji neprekidno traju dulje od tisuću godina. Od srednjovjekovne banovine i kraljevine, preko administrativne zasebnosti u Osmanskom i Austro-Ugarskom carstvu, federalne republike u Jugoslaviji do obnovljene državne neovisnosti, shvaćen je integristički smisao tog imena, iako mu je u novije doba u zamjenskom i zvaničnom obliku dodijeljena inačica ‘Bosna i Hercegovina.’”¹¹ Od svog nastanka do danas bosansko društvo je skup različja identiteta, svjesnih sebe, čijasvjesnost o sebi izvire iz otvorenosti prema drugom i drugačijem. Priznanje drugom da postoji tu pored tebe, istovremeno je određivanje sebe kao identiteta, ne nasuprot drugom, već kao zasebnosti koje se raspoznaju, prepoznaju i uvažavaju. Zasebnosti koje žive zajedno. U Bosanskoj povijesti i kulturi, na zemlji bosanskoj, egzistirali su i danas egzistiraju osnovni povijesno-civilizacijski identiteti, sa svojom ukupnom dinamičnošću. Materijalizacija tih povijesnih i civilizacijskih subjektiviteta vidljiva je, između ostalog, u džamijama, crkvama, katedralama, sinagogama i drugim sakralnim objektima. Nakon kratkog određenja pojmova Bosna neophodno je da ukratko kažemo šta jeste bosanski identitet, odnosno, da li se on uvijek i od svih razumijeva na isti način.

Drugo bitno pitanje je, postoji li jedinstvena matrica mišljenja bosanskog identiteta. Odgovor je da ne postoji. Dvije su dominantne matrice mišljenja o bosanskom identitetu.¹² Jedna matrica ukorije-

neka značajna ostvarenja u sakralnoj i profanoj arhitekturi čiji se dometi često uspoređuju s dometima europske sakralne renesansne arhitekture.” (Franjo Topić, *Jedinstvo u različitosti*, u: *Bosanski duh, Zbornik radova*. (gl.ur.Sadudin Musabegović) Sarajevo:Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja,1999. 85.)

- 10 “Mi živimo na razmeđu svjetova na granici naroda svakome na udaru, uvijek krivi nekome, na nama se lome talasi historije, kao na grebenu.” (Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Tuzla:Univerzal, 1986. str. 241.)
- 11 Rusmir Mahmutćehajić, *Bosansko pitanje o svijetu*, u: *Tolerancijai tradicija*, Zbornik radova.(Uredili:Adam B.Seligman, Rusmir Mahmutćehajić) Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 2000. str.186.)
- 12 Habremas tvrdi da dualizam, koji postoji u društvu, isto tako postoji i u nauci. U društvu postoje dva tipa djelovanja, a u

njena je, odnosno, određena je ideologijom jedna nacija jedna država, što je, priznaćete, dominirajuća matrica evropskog političkog mišljenja.¹³ Druga matrica jeste autentično bosanska. Njezina esencijalna utemeljenost ne izvodi se iz ideje nacija-država, već, naprotiv, ona se suprotstavlja toj ideologiji koja je suprotna bosanskoj „formuli“ življenja „jedinstva različja“. Kao rezultat dva različita načina mišljenja Bosne dobijamo i dva različita rezultata u zavisnosti na koji način mislimo Bosnu, odnosno na koji način ova dva mišljenja pokušavaju da se ostvare u društvenoj praksi, prije svega kao politička djelatnost. Da bi bosanski identitet razumjeli i objasnili u njegovom autohtonom i autonomnom sadržaju, neophodno je izaći iz okvira

nauci dva tipa teorijsko-metodološkog razumijevanja. Jedan tip djelovanja u društvu ima institucionalni karakter, a dugi komunikativni. Drugi vodi emancipaciji, prvi ne može da vodi dijalog. Komunikativno djelovanje ne stoji u vezi s vladanjem prinudom, već, naprotiv, ima za cilj nenasilno razumijevanje među ljudima. Instrumentalno djelovanje omogućuje ljudima da preko znanosti, tehnike i ekonomije vladaju prirodom. Habermas se bavio i pitanjem objašnjenja razvoja demokratije. Da bi ona bila moguća, neophodno je umijeće sporazumijevanja ili „komunikativna kompetencija“, kako je naziva Habermas. Ona treba postati društvenom navikom većine ljudi, jer je, upravo demokratija proces sporazumijevanja između slobodnih ljudi. U suprotnom, ako se ne realizira „komunikativna kompetencija“, politika kao djelatnost postat će borba elita, koju će pasivno posmatrati apatična masa ljudi. Ovi teorijski stavovi poslužiće nam da na osnovu dvije društveno-političke prakse djelovanja (bosanske i evropske) razumijemo i dva tipa teorijsko-metodološkog razumijevanja odnosa bosanskog multilateralizma i njegovog političkog prproizvoda bosanske države, koji se različito razumijeva u zavisnosti iz koje se perspektive posmatra: bosanske multilateralnosti ili pak iz narativa nebosanske ideologije nacija-države.

- 13 Nacija je ideologija evropskog prosvjetiteljstva koja se epidemično proširila planetom u posljednja dva stoljeća. Nacija se na političkoj ravni željela realizirati kao država. Historija svjedoči da je u realizaciji ideologije jedna nacija jedna država ubijeno više ljudi nego što su to uradile ideologije fašizma i komunizma pojedinačno. Posmatrana iz tog aspekta ova ideologija je više zločinačka od mnogih drugih destruktivnih ideologija 19. i 20. stoljeća.

matrica (modela) mišljenja koje stereotipno promatraju fenomenologiju i egzistenciju bosanskog identiteta. Pogledajmo, ukratko kako to praktično izgleda. Autentična, bosanska matrica mišljenja Bosne izraza iz društveno-historijskog žilišta bošnjačke¹⁴ otvorenosti za drugo i drugačije i rezultat je, hiljadugodišnjeg trajanja gdje se posljednjih 5 stoljeća, plodonosno inkorporirala i islamsko-moralne ideje pravednosti.¹⁵ Prema bosanskoj matrici mišljanja bosanske društvene zbilje, bosanski identitet pripada svim svojim bićem, svakim svojim dijelom, podjednako, svakom od svojih naroda/nacija bez obzira na broj i mjesto stanovanja. Bosanski identitet izražen u bosanskoj državi je opće (javno) dobro i ne može pripadati na jednom mjestu (političkom subidentitetu) više jednom etničkom identitetu, a na drugom mjestu drugom ili trećem identitetu. Nažalost, Bosna i Hercegovina je

14 Da ne bude zabune. Historijska je istina da se sve do druge polovine XIX stoljeća cjelokupni narod bosanske države (Banovine/Kraljevine) u etničkom smislu nazivao i samoimenovao Bošnjani/Bošnjaci. Tako kad govorimo o Bošnjacima mislimo na Bošnjake bosanske, katoličke, pravoslavne i islamske vjere. Opširnije o religiji srednjovjekovne bosanske države u: Babić, A., *Bosanski heretici*, Svjetlost, Sarajevo, 1963.; Babić, A., *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, u: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 17, Sarajevo, 1987.

15 Nažalost, bošnjačko-islamska etička misao za vrijeme Osmanskog carstva vrlo je malo istražena, posebno njen uticaj na razvoj bosanskog političkog mišljenja i bosanskih ideja uopće. Poznato je da su mnogi Bošnjaci pisali komentare ali i originalna djela s područja islamske etike. Vrijednu studiju o djelima Bošnjaka na orijentalnim jezicima za vrijeme Osmanskog carstva a koja se tiče etike i politike napisao je E. Zgodić. (Pogledati: Zgodić, E., *Bošnjačko iskustvo politike*, Euromedija, Sarajevo, 1998.) U novijoj bošnjačkoj historiji o etičkim temama pisali su: Mehmedbeg Kapetanović Ljubušak, Šaban Hodžić, Mehmed Handžić, Kasim Dobrača, Ibrahim Hodžić, Kasim Hadžić, Husein Đozo, Nerkez Smailagić, Alija Izetbegović, Nijaz Šukrić, Enes Karić, Mustafa Spahić, Dževad Hodžić i drugi. O bošnjačko-islamskoj misli kao o jednom od teorijskih polazišta u razumijevanju odnosa bosanske države i multirateralnosti najkraće ćemo iznijeti nekoliko stavova u nastavku teksta.

Dejtonskim mirovnim sporazumom, upravo, konstruirana na diskriminirajućim političkim osnovama, sasvim suprotnim karakterologiji bosanske multilateralnosti.¹⁶ Razumijevan iz perspektive ideologije nacija-država bosanski identitet se svojata, prisvaja, dijeli, negira kao višestoljetna cjelina „jedinstva različja“. Iz te matrice mišljenja proizašla su praktična politička ponašanja iskazivana, najprije kroz ideološke poruke, kao npr. „ovo je Srbija“ ili „ovo je Hrvatska“. To su bile političke parole velikodržavnih ideologija koje su željele uspostavljanje novih granica u Bosni, razarajući bosanski identitet nasiljem, kako bi politički realizirale ideologiju jedna nacija jedna država.

Poznata je politička krilatica velikosrpske nacionalne ideologije „Svi Srbi u jednoj državi“. Nakon toga je slijedilo organiziranje Srpskih autonomnih oblasti (SAO)¹⁷ te uspostavi Hrvatske zajednice

16 „Dejtonsko-pariški sporazum nužna je posljedica konačne pobjede i prihvaćanja kolektivne slike o plemenskoj Bosni u zapadnim/američkim predodžbama. Nakon što je pune tri godine Zapad odbijao svaku pomisao o adekvatnom definiranju ključnih termina ‘katastrofe’ u Bosni (tj. velikosrpske agresije i genocida), inzistirajući na terminima etničko čišćenje, plemenski rat, etnički konflikt, građanski rat i dr., sporazum pripremljen u vojnoj zračnoj luci Wright Peterson u Daytonu 22. studenog 1995. godine i potpisan u Parizu 14. prosinca 1995., bio je logična posljedica definiranja agresije kao plemensko-građanskog rata, a genocida kao etničkog čišćenja. Tim je sporazumom prekinut rat i potvrđen ključni zapadnjački stereotip o Bosni: stvarna podjela Bosne prema arbitrarno određenim etničkim linijama posljedica je prastare mržnje i plemenskih borbi koje su trajale stoljećima; plemena treba razdvojiti kako bi se kasnije amerikanizirala i vesternizirala, a u doglednoj budućnosti i civilizirala te stopila u evropsko multietničko društvo.“ (B. Letica, S. Letica, 19*Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997. str. 87.)

17 Od aprila do kraja novembra 1991. godine na teritoriji Bosne i Hercegovine, međunarodno priznate države paradržavni organi formirani od strane SDS, formirali su pet autonomnih regija i oblasti i to: 1) Autonomna regija krajina, 2) Srpska autonomna oblast Hercegovina, 3) Srpska autonomna oblast Romanijsko-birčanska, 4) Srpska autonomna oblast Semberija, i 5) Srpska autonomna oblast Sjeverna Bosna. Opširnije pogledati u: Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv

Herceg-Bosna po “uzoru na srpska autonomna područja.”¹⁸ Nasilnim procesom „saoizacije“ i „haoizacijom“ državni teritorij Bosne i Hercegovine bio je potpuno podijeljen.¹⁹ Područja koja su bila obuhvaćena „saoizacijom“ obuhvatala su 62,94% teritorija Bosne i Hercegovine, Hrvatske zajednice obuhvaćale su 20,88% bosanskog teritorija, preklapanje između „sao“ i „hao“ oblasti iznosilo je 12,63% bosanskog teritorija. Područja Bosne i Hercegovine koja nisu obuhvaćena „saoizacijom“ i „haoizacijom“ iznosila su svega 3,52% bosanskog teritorija.²⁰ U realizaciji ovih, u suštini, evropskih nacionalnih projekata vršena su: ubijanja, progoni, razaranja materijalnih i kulturnih dobara i činjeni i drugi oblici ratnog zločina i zločina protiv čovječnosti, među kojima i najteži, etničko čišćenje i zločin genocida.²¹ Da bi se uništio

čovječnosti i međunarodnog prava, 2004, 477-546.

18 Opširnije u: Isto, 950-970.

19 „Srpske autonomne oblasti“ su, već u januaru 1992. obuhvatale 62,94% (ili 32.222 km²) državne teritorije, a 13. marta 1992. Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine je, na osnovu toga, podnijela i „zvaničnu ponudu“ o podjeli Bosne i Hercegovine (61,06% prema 38,4% ili 32.260 km² prema 18.862 km²).

20 Opširnije u: Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do daytonskog sporazuma*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1977. str. 68-69.

21 Poznato je da je Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY) u Hagu donio, do sada, nekoliko pravomoćnih presuda za zločinu genocida nad Bošnjacima Zaštićene zone UN Srebrenica, jula mjeseca 1995. godine. Preme presudama ICTY genocid su počinili dijelovi Vojske i policije Republike Srpske. Navešćemo samo neke od presuda za genocid. Pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu, prvi je pravomoćno osuđen general Vojske Republike Srpske Radislav Krstić na kaznu zatvora od 35 godina. Žalbeno Vijeće Međunarodnog suda pravde u Hagu (MICT), nasljednik ICTY-a pravomoćno je na doživotne kazne zatvora osudio generale VRS Vujadina Popović i Ljubišau Bearu a Draganu Nikoliću, izreklo kaznu od 35 godina zatvora. Radovan Karadžić, prvi predsjednik Republike Srpske, također, je pravomoćno osuđen od strane MICT-a na doživotnu kaznu zatvora za genocid u Srebrenici, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja rata u Bosni i Hercegovini. R. Karadžić je učestvovao u četiri udružena zločinačka poduhvata. Komadant Glavnog štaba Vojske Republike Srpske general Ratko Mladić je,

bosanski identitet, odnosno, njegova esencijsna bit, bosanska multilateralnost, kao autohtono bosansko „jedinstvo različja“ i obilježilo jednodimenzionalno etničkim, odnosno, da bi se ubila Bosna u Bosni nije bilo dovoljno očistiti teritoriju od drugog, već se pristupalo zločinu genocida, etničkog čišćenja i udruženog zločinačkog poduhvata i nemoralnoj, nehistorijskoj i nebosanskoj promjeni imena gradova, ulica i javnih institucija. Bila su promijenjena i imena gradova, kao npr. Foče u Srbinje, Dijela Sarajeva u Srpsko Sarajevo, danas Istočno Sarajevo, Bosanskog Broda u Srpski Brod, Bosanskog Novog u Novi grad, Bosanske Dubice u Kozarsku Dubicu, „Srpska republika Bosna i Hercegovina“.²² i sl.

Treće vrlo značajno teorijsko-metodološko pitanje jeste, kako je ideologije nacija-države na balkanskom poluostrvu imala uticaja na razvoj bosanske države i bosanske multilateralnosti. U manjim ili većim vremenskim periodima sa manjim ili većim uspjehom sve ovovremene evropske političke ideologije: liberalizam, konzervativizam, socijalizam, komunizam, fašizam, nacizam, kolonijalizam, ideologija rasta i nacionalizam, gdje je ideologija nacija-države, jedna od najdestruktivnijih ideologija evropskog prosvjetiteljstva u 19. i 20. stoljeću,²³ imale su značajan uticaj na nastanak i razvoj bosanskoher-

također, od strane ICTY, pravomoćno osuđen na doživotnu kaznu zatvora za genocida, progone, istrebljenje, ubistva, deportacije, nehumana djela, terorisanje, uzimanje talaca i protivpravne napade. Pred sudom Bosne i Hercegovine za genocid je osuđeno više oficira VRS između kojih izdvajamo: Milorada Trbića, Miloša Stupara, Milenka Trifkovića, Branu Đurića, Branislava Medana i druge. Pred njemačkim sudovima za genocid nad Bošnjacima 1992.-1995. godine osuđeni su: Nikola Jorgić, doživotna kazna zatvora, Maksim Sokolović i Đurađ Kušljčić. (Opširnije pogledati u: Adib Đozić, *Genocid kao društveni i znanstveni fenomen*, DHS, časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Tuzla, 2016. str.121-147.)

22 „Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, na svom Trećem zasjedanju, održanom 21. decembra 1991. godine donijela Odluku da se pristupi formiranju Republike Srpske Bosne i Hercegovine, kao federalne jedinice u sastavu savezne države Jugoslavije. Devetog januara 1992.godine na područjima srpskih autonomnih regija i oblasti proglašena je ‘Srpska republika Bosna i Hercegovina’ “. (Opširnije u: S.Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*,547,-553.)

23 Nacija je ideologija evropskog prosvjetiteljstva koja se

cegovačkog društva i svih njegovih nacionalnih identiteta. Istina, sve ove ideologije nastale su u društveno-civilizacijskom i političkom obzorju evropskog prosvjetiteljstva i Francuske revolucije. Ovog puta nas posebno interesira uticaj ideologije jedna nacija jedna država na multilateralnu strukturu bosanskog društva i njegovu državu. Zašto? Smatramo naučno relevantnim istražiti uticaj ideologije nacija-države na razvoj bosanskohercegovačkog državnog i bošnjačkog nacionalnog identiteta, prije svega odnosa ideologije nacija-države i bosanske multilateralnosti čiji je jedan od rezultata genocidno stradanje Bošnjaka. U osnovi ovog pitanja je odnos nauke (sociologije) i ideologije. Neophodno je precizno i jasno utvrditi razlike između nauke/sociologije i ideologije, odnosno, znanja kao objektivne istine i „humane“ istine nacionalno-oslobodilačkih pokreta, kao praktične materijalne prakse ideologije nacija-države, zanemarujući ljudska prava, prije svega, prava svakom čovjeku na život bez obzira na vjeru, rasu i naciju. Ako to ne uspijemo izlažemo se „katastrofama najgorih vrste kakve su, primjerice, diktature dvadesetog stoljeća u čijem se temelju, ne slučajno, nalazi otvoreni prezir prema istini i objektivnosti, ne samo u području povijesti i društvenih nauka nego i u području samih prirodnih nauka. Napusti li se koncepcija objektivne istine tada se, prije ili kasnije, gotovo neminovno dospijeva do ideje da je pitanje o tome šta trebam misliti pitanje koje se mora rješavati osloncem na arbitražu golemih bataljona.“²⁴ Dominirajuća matrica mišljenja ideologije nacionalne države je „logika jedne ideje“

epidemično proširila planetom u posljednja tri stoljeća. Nacija se na političkoj ravni želi realizirati kao država. Historija svjedoči da je u realizaciji ideologije jedna nacija jedna država ubijeno više ljudi nego što su to uradile ideologije fašizma i komunizma pojedinačno. Posmatrana iz tog aspekta ova ideologija je više zločinačka od mnogih drugih destruktivnih ideologija 19 i 20. stoljeća. Benedikt Anderson konstatira da "18.stoljeće u Zapadnoj Evropi ne obilježava samo početak doba nacionalizma, već i smiraj religioznog načina mišljenja. Stoljeće prosvjetiteljstva, **racionalističkog sekularizma** (istakli autori) donijelo je sa sobom vlastito mračnjaštvo." (Anderson, B., 1998, str. 22.). Vlastito mračnjaštvo evropskog prosvjetiteljstva u XX stoljeću su Holocaust nad Jevrejima i Genocid i etničko čišćenje nad Bošnjacima.

24 Russell, Bertnard. *La pragmatisme*. U: Russell, B. *Essais psychologiques*. Paris PUF, 1997.

(Hannah Arendt) a to je da se u ime i za cilja ostvarenja nacionalne države mogu činiti djela, koja su suprotna osnovnim načelima ljudskih prava, kao što su prava na život, slobodu, sigurnost.²⁵ „Niko se ne smije podvrgavati ropstvu, mučenju i drugim nečovječnim postupcima“. Da li ovaj i druge principe ljudskih prava poštuju „nacionalni heroji“ i „golemi bataljoni“ nacionalno-oslobodilačkih pokreta u vršenju „historijske misije nacionalnog oslobođenja“. Bezbroy je historijskih primjera da ne poštuju. Treba pogledati primjere masovnih ubistva civila, prije svega djece, žena i staraca,²⁶ koja su počinjena u balkanskim nacionalno-oslobodilačkim pokretima,²⁷ pa se uvjeriti u sav iracionalizam, nasilje i zločine koji su počinjeni u ime „nacionalne države“. Ideologija, u svojim različitim likovima i funkcijama, kao „lažna svijest“ (Marks), putem „simboličkih posredovanja“ (Geertz) kao „instrument političke legitimacije“ (Weber), ne počiva na istraživanju stvarnosti i strogoj provjeri svojih rezultata, iako joj stanoviti naučni uvidi mogu poslužiti kao pokriće opravdanosti i ispravnosti. U ideološkoj svijesti nacija-države, kroz sistem ideoloških predodž-

25 „Svako ima pravo na život, slobodu i ličnu sigurnost“ (čl. 3 Opće deklaracije o ljudskim pravima)

26 Miodrag Popović o stravičnom zločinu genocida nad Bošnjacima za vrijeme tzv. Prvog i Drugog srpskog ustanka piše kako Srbi u Beogradu i drugim gradovima “ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale turske (bošnjačke, o.p. autori) bogomolje i gradove, stavljaju nejač pod nož....Muškinje nemalo sve isjekoše, počеше rasporivati teških (trudnih, o.p. autori) žena trbuhe i vaditi djecu, te kad bi vidjeli da je koje dijete muško i njega bi ubili, a od ženskih šta su radili i kako su sa njima postupali, to mi ne može jezik govoriti niti pero pisati..” (M. Popović, *Vidovdan i časni krst, Slovo ljubve*, Beograd, 1976., str.118.-119.)

27 Opširnije:

- Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.

- Dedier, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

- Pašić, Ibrahim, *Od hajduka do četnika, (Stradanja i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1944. godine)*, BEMUST, Sarajevo, 2000.

- Tucaković, Šemso, *Prešućeni genocid*, Amos Graf, Sarajevo, 2013.

bi koje odražavaju historijski dominantnu situaciju jedne nacije (u ovom slučaju srpske), može se desiti da Gavrilo Princip, bude tumačen kao „nacionalni heroj“ umjesto obični zločinac, što iz perspektive naučnog mišljenja Princip nije ništa drugo do obični zločinac i ubica nedužne majke i njezinog nerođenog djeteta. Ista logika važi i za razumijevanje počinjenih zločina na nivou kolektivnog aktivizma nacionalnih pokreta. Kontinuirani zločini genocida i etničkog čišćenja nad muslimanskim narodima, prije svega Albancima, Bošnjacima, Gorancima, Turcima, i Torbešima, počevši od ustanka pravoslavni seljaka²⁸ u smederevskom sandžaku 1804. godine, pogrešno nazivanim „Prvi srpski ustanak“, putem „simboličkih posredovanja“, preko Balkanskih ratova, Prvog i Drugog svjetskog rata, pa sve do rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992.-1995. godine, neupitno potvrđuju „logiku jedne ideje“, ideje nacionalne države, da ove zločine predstavi kao procese nacionalnog oslobođenja.²⁹ Razumijevani iz pozicije nauke i naučne objektivnosti, zasnovane na univerzalnim vrijednostima kakve su: život, vjera, sloboda, imetak i čast, svi ovi procesi su uistinu ratni žločini genocida i etničkog čišćenja. Rezultati tih zločina su bjelodano vidljivi u današnjoj jednonacionalnoj strukturi Beograda, Šapca, Valjeva, Loznice, Užica, Niša, Leskovca, Foče, Višegrada, Rudog, Čajniča, Trebinja i drugih gradova u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Gdje su nestali muslimani, čitaj Bošnjaci i Turci

28 „Balkanske ‘revolucije-stvaranje neovisnih nacionalnih država na Balkanu jesu pripovijest o seljačkim ustancima u kojima je ključni element izgon i istrebljenje muslimana.“ (Banac, I., 2002., str.45.) „Ustanci su do izvjesne mjere bili pagani, arhični ljudi, što je uticalo na tok zbivanja i eskalaciju nasilja. Karađorđe je bio nagao, prijek, hirovit i surov čovjek. To pokazuju i neka njegova nasilnička djela (ubistvo oca, brata, istaknutih ustanika, knjezova. Od 25.000 ljudi, koliko ih je bilo u njegovoj vojsci, tek je jedan znao pisati, a nije bilo ni jednog ko je znao čitati.“ (Bandžović, S., 2013. str.16.)

29 „Hrišćanske države, koje su nastale na tlu nekadašnjih osmanskih provincija, držale su do svog poimanja tog vremena kao oslobodilačkog. Borba protiv Osmanskog carstva podrazumijevala je i nestanak muslimana, tog ‘posljednjeg utočišta negativnih orijentalizama’, bez obzira na njihovo porijeklo i njihova prava. Bili su to vjerski ratovi koji su imali za cilj razaranje osmanskog društva. Vlastita upotreba nasilja opravdavala se svetim nacionalnim ciljevima.“ (S. Bandžović, 2006. str.18.)

iz tih gradova u kojima su činili natpolovičnu većinu stanovništva u 19 stoljeću.³⁰ Gdje su nestale džamije, mezaristani i drugi kulturno-religijski sadržaji koji su pripadali Bošnjacima. Sve je uništeno u zločinu genicida i etničkog čišćenja.

Četvrto teorijsko-metodološko pitanje jeste, može li se govoriti o bosanskoj multilateralnosti kao samostalnom identitetu izdvojenom izvan cjeline društveno-historijske egzistencije bosanskog društva.³¹ Bosanska multilateralnost, kao društveno-historijski identitet

30 „Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkana. Poubijano je 1870.-1890. na tom području preko 300.000 muslimana, preko pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća. Mada je zapadni svijet dugo vremena bio zabrinut za sudbinu hrišćana osmanskog Balkana, samo se mali dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovoj sudbini. Zbog ove nebrige, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena.“ (Bandžović, S. n.d. str.49.)

31 U Bosni i Hercegovini je tokom vremena nastalo i oblikovalo se autohtono i autonomno bosansko društvo. Ono vlastitom cjelinom povezuje različite običaje, tradicije, kulture, multikulture i religije. Bez obzira na to što bosansko društvo u sebi sažima različite kulturne, duhovne, ideološke, religijske i tradicijske pojedinačnosti, ono, upravo pod uticajem ovog spleta ‘jedinstva različja’, posjeduje, istovremeno, i vlastitu sadržajnost sui generis, prepoznatljivu i izraženu u multilateralnosti i sinkretizmu. Sadržajnost ‘spleta različja’ bosanskog društva ne izražava se samo u složenosti kulturnih i religijskih elemeneta života, već u multilateralnosti ukupnog društveno-povijesnog življenja. Doista je u pravu Ivo Banac kada tvrdi „da Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikada nisu živjele u potpunoj izolaciji. Odvojeni običaji mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimaju) u društvu različitom od onog Hrvatske i Srbije. Jedinstveni bosanski kulturni prostor najlakše se može otkriti u onome što bosanske Hrvate i Srbe odvaja od njihovih sunarodnika u Hrvatskoj i Srbiji. Razliku čine povijest suživota Bosanaca s islamom i nazočnost, makar i sublimirana, zasebne državne tradicije. Iz toga su prouzišli složeni identiteti, koji nisu tipični za homogena društva. Upravo zato što je Bosna bila integralni kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se nemože uporediti sa Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo.“ (Ivo Banac, *Cijena*

nije izvan niti iznad ukupnosti života bosanskog društva, već zajedno s njim čini civilizacijsku vrijednost u čijoj esencijalnoj biti jeste bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije u čiju je sadržinu danas utkana i islamsko-moralna ideja pravednosti.³² Bosanska multilateralnost je društvena pojava, kao kolektivna društvena činjenica³³ i postoji, kao kako bi rekao E. Durkheim, kao „stvar po sebi“. Bosanska multilateralnost kao kolektivna datost posjeduje zakonitosti vlastitog razvoja, postojanja i djelovanja, kao i sve druge kolektivne društvene činjenice te je valja naučno objasniti. Bosanska multilateralnost je jedan od kolektivnih svjetsko-povijesnih identiteta neodvojivo odeden zemljom Bosnom, državom Bosnom, bosanskim duhom³⁴ i ukupnom sadržajno-

Bosne, Zagreb: Evropa danas, 1994, 108.)

- 32 „Pravednost kao temeljni pojam etičke teorije i političke filozofije, pravednost je povezana s pojmom prava pravičnosti (ili nepristasnosti) i jednakosti.“ (Nikols Abercrombie-Stephen Hil-Bryan S. Turner, *Rječnik sociologije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008. str. 281.) Pojam pravednosti najneposrednije je povezan i sa pojmom pravda. „Pravda – moralna i pravna vrijednost čijem se ostvarenju teži u svakom društvu. P. Nalaže da se svakom da ono što mu pripada.“ (*Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982. str. 484.9
- 33 O fenomenu društvene činjenice kako je teorijski određuje E: Durkheim, podledati u: E. Durkheim, *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, Beograd, 1963.
- 34 „Bosanski duh je otvoren duh za razliku od mitološkog koji je zatvoren, apsolutan, završen, vječan, čiji je narod izabran, nebeski, koji živi duboko u prošlosti. Taj mitološki duh, kojeg deformiše duh prošlosti, očigledno u ovozemaljskom svijetu se ne snalazi.

Bosanski duh je otvoren, tolerantan, multidimenzionalan. On nema ništa završeno, dato, zadato, konačno. Nema mitova, otvoren je prema Istoku i Zapadu. Naspram njega je, na primjer, zatvoreni duh srpskog nacionalizma, nacizma, fašizma, o kojem govori Radomir Konstantinović, iz kojeg najveći dio naroda ne može da izađe. To je duh plemena, odgajan u plemenu. Sve je dobro što je u njemu. Izvan njega sve je loše. Nema ljubavi izvan njega. On, kao takav, u osnovi je agresivan. Zato on mora biti pocijepan u sebi, iznutra. Islam je, kao neposredni susjed njegov, za sve kriv. Svemu su Turci krivi i Zapad je tuđ njima.

Bosanski duh je suštinsko svojstvo Bošnjaka. U njemu je sadržana ideja bosanskog čovjeka, čovjeka Bosne, njegova

šću i dinamizmom bosanskog društva. Da bi se potpuno, iz sociološke perspektive, razumjela fenomenologija bosanske multilateralnosti, dominantno zasnovane na bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije, u čiju je sadržinu nakon prihvata islama kod Bošnjaka utkana i islamsko-moralna ideja pravednosti, neophodno je istaći da ona nije indentična, često upotrebljavanom pojmu moderne, evropske, demokratije, odnosno, fenomenu zaštite manjina.³⁵ Logično se postavlja pitanje, da li je evropski, demokratski, pojam zaštite manjina različit od sadržajnosti suštine bosanske multilateralnosti? Najkraće, ovo su dva sasvim različita društveno-civilizacijska i politička fenomena. U Bosni, bosanska multilateralnost, realizirana kao otvorenost za drugo i drugačije, jeste način, princip same egzistencije bosanskog društva kao autohtonog, autonomnog i autentičnog društvenog, historijskog, kulturnog i duhovno-idejnog identiteta, dok je obaveza zaštite manjina u ovovremenim evropskim društvima, jedno od demokratskih dostignuća evropskog političkog mišljenja 19. i 20. stoljeća.

Peto važno pitanje je odnos bosanske države i bosanske multilateralnosti. U ovom slučaju bosansku multilateralnost ne svodimo na filozofsko-naučno ispitivanje nastanka, razvoja, ciljeva, smisla i historije društvenih vrijednosti i normi, već bosansku multilateralnost razumijevamo kao ukupni izraz društveno-historijskog bića Bosne, pri-

misao, idejnost, svijest i savjest, način doživljavanja svijeta – svjetova, to je način izražavanja, karaktera, života, egzistencije, putokaz njegov u totalitetu.“ (M. Sabitović, *Bosanski duh u pitanju*, u: *Bosanski duh, Zbornik radova*, (gl. ur. Sadudin Musabegović) Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja, 1999, str 10.)

- 35 Upotreba termina „manjina“ misli se ma „nacionalnu manjinu“ neadekvatna je matrici i logici mišljenja bosanskog duha, odnosno, logici bosanske samosvijesti. Na političkom nivou Bosna nikada pa i danas nije ostvarivana kao nacionalna država jednog naroda, jedne religije, jedne kulture, već naprotiv, bosansko jedinstvo, razumijevano iz same Bosne, jeste jedinstvo različja, koje ne prihvaća pojmove niti pozicije većine ili manjine, za bilo koji od bosanskih subidentiteta. Pojam „manjina“ je ne bosanski, i logičan je, nažalost, vladajićim političkim organizacijama (državama) organiziranim po formuli jedna nacije jedna država. Bosanskom društvu, bosanskoj matrici življenja i mišljenja, koja izvire iz bosanskog duha kao pojave sui generis odgovara pojam „drugi i drugačiji“.

marno, kao oblik društvenosti³⁶, čovjeka Bosne. Pojednostavljeno rečeno, pojam bosanska multilateralnost razumijevamo u značenju ukupne filozofije života, bosanskog društva, bosanske kulture, države Bosne, bosansko-islamske simbioze, koju „klasična“ evropska misao razumijeva kao „bosansku herezu“. U teorijsko-metodološkom smislu u objašnjenju odnosa bosanskog multilateralizma i bosanske države sa ciljem da naučno osporimo već ustaljeni stereotip o „nacionalnoj državi“ i „multilateralnoj državi Bosni“ koristićemo teorijska stajališta kritičke teorije društva (Adorna, Markuzea, Froma, Habre-masa, Milsa), hrvatskih mislilaca Branka Horvata i Miroslava Krleže a od bosanskohercegovačkih autora: H.K. Pruščaka, M. Filipovića, J. Žige, O. Ibrahimagića, Š. Filandre i F. Muhića.

Šestovažno pitanje je pitanje odnosa ideologije nacija-države i bosanskog multilateralizma, u našem slučaju odnosa nacionalne i multinacionalne države. Uzroci i sve što se dogodilo u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992.-1995., „među kojima je i zločin genocida nad Bošnjacima, rezultat je sukoba dva ideološka narativa o državi i naciji. Jedan je bosanski narativ multilateralizma i njemu suprotstavljeni, bosanskohercegovačkom društvu neprihvatljiv, narativ nacionalne države, koju je nemoguće uspostaviti na multilateralnom sadržaju bosanskog društva bez najtežih zločina. Najuže povezano sa ovim pitanjem jesu i pitanja odnosa morala i rata, morala i mira, morala i siromaštva, morala i pravednosti, etike i slobode koja treba analizirati u kontekstu odnosa ideologije nacija-države i demokratske države s onu stranu nacionalizma.

Sedmo, postavljanjem naprijed imenovanih društvenih odnosa dotičemo se još jednog važnog teorijskog problema koga treba uključiti u teorijsku osnovu u razumijevanju odnosa bosanske države i multilateralnog sadržaja bosanskog društva, a to je islamska etička misao kod Bošnjaka, posebno ona pisana na orijentalnim jezicima za

36 „Društvenost je svojstvo, sposobnost uspostavljanja ciljnih, smislenih veza, odnosa i interakcija među određenim subjektima (pojedincima ili društvenim grupama)... Društvenost je sadržajnost relacija između društvenih činilaca (pojedinaca, grupa). Ona se nalazi u odnosima, relacijama, vezama, kao unutarinja, nužna sposobnost pojedinačnih elemenata (činilaca) društva da međusobno stupaju u raznovrsne odnose.“ (J. Žiga, A. Đozić, *Sociologija*, BKC, Sarajevo, OFF-SET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla, 2013. str. 139-140.)

vrijeme egzistencije Bosne u Osmanskom carstvu i njen uticaj na razvoj ukupnog kolektivnog identiteta Bosne. Bošnjačka islamsko-moralna misao najautentičnije artikulira bošnjačku otvorenost za drugo i drugacije kao jednu od osnovnih karakteristika bosanske multilateralnosti. Pomenimo ovom prilikom, nama poznata, najznačajnija imena: Hasan Kafija Pruščak koji piše o idealu pravde,³⁷ Mustafa sin Muhameda Pruščak i njegovo učenje o etici milosrđa,³⁸ Mehmed Mejlija Guranija i njegovo učenje o socijalnoj etici,³⁹ Muhamed Prozorac i njegovo učenje o islamsko-moralnoj restauraciji politike.⁴⁰ Prostor ovoga rada nam ne dozvoljava da sveobuhvatnije eleboriramo historiju etičkog mišljenja kod Bošnjaka, ali ovo pitanje smatramo relevantnim za cjelinu razumijevanja identiteta Bosne čiji je jedan od najznačajnijih odnosa upravo odnos bosanske multilateralnosti i

37 Hasan Kafija Pruščak (1544.- 1615. ili 1616.) rođen je u Pruscu. Školovao se u Istanbulu. Bio je muderis, te kadija u Pruscu i Sremu. Napisao je 17 djela iz različitih oblasti filozofije i nauke. Jedno od najznačajnijih djela mu je *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* (1596.)

38 Mustafa Pruščak rodio se krajem 17. ili početkom 18. stoljeća u Pruscu. U kairu je završio najviši stepen obrazovanja toga vremena. Izučavao je hanefijsku pravnu školu, filologiju, apologetiku i filozofiju. Nakon završetka školovanja u Pruscu je radio kao profesor, a kasnije kao prusački i livanjski muftija. Među mnogobrojnim djelima izdvojićmo njegovo djelo: *Traktat o samilosti i sažaljenju spram živih stvorenja*. Umro je 1755-1756. Godine. (podaci prema: H. Šabanović, n.d.)

39 Mehmed Mejlija Guranija rođen je oko 1713. godine u Sarajevu, a umro 1771. u Docu kod Travnika gdje mu se i danas mezar nalazi. Bavio se pjesništvom, epigrafikom i kaligrafijom. Pripadao je sufijskom Kaderijskom tarikatu. Prema F. Nametku sačuvano je preko 100 Mejlijinih kronograma. (Podaci prema: F. Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, El-Kalem,, Sarajevo, 1989.)

40 Puno ime Muhameda Prozorca je, prema H. Šabanoviću, Muhamed Hamdi Skejo Prozorac Bošnjak. Najvjerovatnije je rođen u kasabi Prozor na rijeci Rami u drugoj polovini 18. stoljeća. Zna se da je bio kadija i muftija te da je živio i službovao u više mjesta, jer je bio prisiljen „na seobu iz mjesta u mjesto“. Nasjznačajnije mu je djelo *Uputstvo o uređenju države na osnovu islama*, koje je napisao 1802. godine i predao ga sultanu Selimu III i Selimovom šejhu-islamu Omeru Husuliju (1727.-1812.) (Podaci prema: H. Šabanović, n.d.)

bosanske države kao njegovog političkog sadržaja. Usvajajući i praktikujući osnovne vrijednosti i norme islamske etike: život, vjeru, znanje, pravdu, dobrotu, ljubav, ljepotu i milost, Bošnjaci su razvili kod sebe takve moralne osobine, na nivou kolektivnog aktivizma, koje oderđuju njihov stil i filozofiju života, čije su osnovne karakteristike: milosrđe, odnosno, samilost,. Klasičan primjer islamske etike milosrđa nalazimo u djelu Mustafe Pruščaka. M. Pruščak, raspravljajući o islamskoj etici rata, kaže da ona podrazumijeva „da musliman ne smije mrcvariti poginulog ili poraženog neprijatelja.“⁴¹ Prema normama islamske etike milosrđa, piše Pruščak „da ratnici budu humani, ne samo međusobno, nego i prema neprijatelju, te da se pokazuju plemenitim.“⁴² Kada je riječ o islamskom moralu kod Bošnjaka treba istaći da se on ne sadrži samo u sferi individualnog djelovanja, već naprotiv, istovremeno islamska morala ideja pravednost jeste jedan od osnovnih sadržajnosti socijalne etike Bošnjaka. Institucija vakufa, možda, najupečatljivije o tome svjedoči. Podsjetimo da pored etike samilosti ljudi jednih prema drugima,⁴³ islamska etika obuhvata, kao višedimenzionalna, cjelokupnu stvarnost kao cjelinu, te obuhvata i Božiju samilost, te etiku saosjećanja spram živih stvorenja i prirode uopće.

Jedno od teorijsko-metodoloških pitanja važnih za razumijevanje odnosa bosanske države i bosanske multilateralosti jeste kako su nastale i razvile se dvije matrice mišljenja Bosne, prije svega u političkoj sferi. To je naše osmo pitanje. Poslije naprijed iznesenih naučnih činjenica lakše nam je razumjeti uslove nastanka dvije matrice mišljenja Bosne. Bosanska je zasnovana na simbiozi bosnjačkog srednjovjekovnog mišljenja „dobrih Bošnjana“ i bošnjačkoj islamsko-moralnoj ideji pravednosti i ideji dobra. Govoreći o državi Pruščak ističe da je njezin najznačajniji temelj „pravda i dobra politika“, koju mogu realizirati stručni, sposobni i moralni ljudi. Ono što čini poseban doseg Peušćakovog sociološko-politološkog mišljenja jeste etički profil vlasti. Pruščak zagovara etiku u politici nasuprot tradicionalnom evrop-

41 Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orjentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973., str.473.

42 Nijaz Šukrić, *Etika milosrđa ili Traktat o samilosti i sažaljenju spram živih stvorenja od h. Mustafe sina Muhameda Pruščaka*, Zbornik radova, br. 2, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1987. str.161.

43 „Samilost neće postati karakterna osobina, nekog od vas, dok ne bude milostiv prema svim ljudima.“ (Hadis)

skom konceptu politike bez etike, zasnovane na političkim interesima, čiju teorijsku osnovu čini Makijavelijevo djelo *Vladalac*, gdje on zagovara i preporučuje politički postulat „cilj opravdava sredstvo“. Antibosanska matrica mišljenja Bosne, upravo je zasnovana na filozofiji Makijavelizma. Ove dvije matrice mišljenja (bosanska sadržana u strukturi i biti bosanskog duha čija je esencijalna bit „jedinstvo različja“ i antibosanska zasnovana u ideologiji nacija-država), imaju sasvim suprotstavljene stavove u poimanju bosanskog identiteta čiju kvitesencu čini bosanska multilateralnost.

Deveto pitanje ujedno i posljednje, naravno ne u vrijednosnom smislu, jeste pitanje odnosa bosanskog multilateralizma, njegove države i evropskog političkog patenta nacionalne države. Odgovor na ovo pitanje biće jasniji nakon sagledavanja historijskih primjera bosanske multilateralnosti i njima suprotstavljenih pitanja ideologije nacija-države. Bosanski multilateralizam kroz historijske primjere i praksu u svojoj suštini suprotstavlja se jednodimenzionalnoj suštini ideologije nacija-države koja u biti nije ništa drugo nego „logika jedne ideje“, ne primjenljiva na multilateralnu sadržajnost bosanskog društva. U višestoljetnoj egzistenciji bosanskog društva i države mnogobrojni su primjeri suživota kao stila života i zaštite drugog i drugačijeg, tako da, s pravom, možemo govoriti da je bosanski multilateralizam, izrastao na bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije, ne samobitna karakteristika bosanske političke filozofije, već esencijalna bit bosansko-bošnjačkog identiteta. Društveno-historijski primjeri koje ćemo navesti o tome nedvosmisleno svjedoče.

2. Bosanski multilateralizam kao „stil“ življenja Bosne: primjeri i praksa

Bosansku multilateralnost, kao suštinski izraz društvene egzistencije bosanskog društva susrećemo kao neprekinuti tok događanja, ali o njezinom značaju i suštini tek možemo suditi ako tu bosansku autentičnost uporedimo sa izvanbosanskim isključivostima i jednodimenzionalnim uokvirenostima društava i država koje dodiruju Bosnu.

O bošnjačkoj predislamskoj otvorenosti za drugo i drugačije nedvosmisleno svjedoči povelja Bana Kulina, izdata Dubrovčanima 1189.

god.⁴⁴Kulinova Povelja ne svjedoči samo o državno-pravnom subjektivitetubosanske države, kaokonstituiranog političkog identiteta, nego izražava dostignutu svijest o slobodi, pravdi, zabrani zla i prihvatanja drugog i svjedoči o kontinuitetu bošnjačke moralne ideje pravednosti od srednjeg vijeka do danas. Bošnjaci, oni srednjovjekovni i ovi današnji, unutar svog zasebnog nacionalnog bića sažimaju zajednička ishodišta vlastite otvorenosti. Otvorenost za drugo i drugačije, čini samu srž, osnovnu karakteristiku bošnjačkog identiteta.Ta otvorenost prisutna je u svim strukturalnim sadržajnostima bosanskog društva: kulturi, arhitekturi, umjetnosti, pismenosti, religioznosti, običajnosti, tradiciji i sl. Srednjovjekovna bosanska duhovnost, kršćanstvo, islam i autentična bosanska narodna običajnost kroz nerazdvojivu sedimentiranu isprepletenost tvore jedinstveno biće bosanskog identiteta. Biće bosanskog identiteta, kao rezultat bošnjačke otvorenosti u sebi sažima jedinstvo različja. Bošnjaci, „s obzirom na posebnosti, pripadaju, istodobno, evropskom kulturno-historijskom krugu i političkom okviru, mediteranskom krugu uzajamnosti kultura i vjerskih predanja, svijetu kršćanstva i svijetu islama.” Praktično ozbiljenje svih ovih dimenzija otvorenosti susrećemo u simbolima nadgrobnih obilježja: križ, polumjesec i zvijezda, jabuka, loza i otvorena ruka, neumoljivo svjedoče o univerzalnosti otvorenog bošnjačkog kruga. Bošnjaci svoju otvorenost, svoju sposobnost sažimanja razlika nisu ispoljavali samo u znakovima i simbolima, nego i u praktičnom životu. Samo iz otvorenog kruga bosanske duhovnosti može se objasniti vjersko ponašanje vojvode Sandalja Hranića i hercega Stjepana Vukčića Kosače. Oni su istovremeno ispovijedali po dvije pa i tri religije. Herceg Stjepan Vukčić Kosača je bio i pripadnik Crkve

44 “Ja, ban bosanski Kulin, zaklinjem se tebi, kneže Krvašu, i svim građanima dubrovačkim, da ću vam biti od sada pravi prijatelj i do vijeka pravi mir držati, s vama dok budem živ. Svi Dubrovčani koji budu išli po mojoj državi trgujući, gdje god budu htjeli odsjesti, kud god budu išli, s pravom vjerom i s pravim srcem, neće im niko nanijeti nikakvo zlo, osim što im ko da svojom voljom na poklon. A od mojih carinika neće biti nasilja. i dok kod mene budu davaću im savjet i pomoć, kao i sebi, koliko budem mogao, bez ikakve zle misli. Ja Radoje, dijak banov, pisah ovu povelju po naređenju bana godine 1189., na dan 29. mjeseca augusta.”(Prijevod Povelje preuzet iz: Omer Ibrahimagić, *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Centrala Stranke demokratske akcije, 1997, 11.)

bosanske i pravoslavac, ali je, istovremeno, zbog političkih prilika poručivao Papi da je spreman preći na katoličku vjeru. Nije mu bilo teško da umjesto domaće vlastelinske titule ban, koja je avarskog porijekla, ili susjednih vlastelinskih titula (župan), za sebe uzme titulu hercega, po kojoj je i današnji toponim za Hercegovinu, Hercegovu zemlju. Nasljeđujući i nastavljajući povijesni tok bosanske otvorenosti za drugo i drugačije, nastavlja i hercegov sin Stjepan, koji, prihvatajući islam, uze ime Ahmed, ali vezanost za rod i rodnu grudu uputi ga da prezime imenuje rodom i zavičajem. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije ne samo da je priznavala drugom drugost, već je podrazumijevala i zaštitu drugog od eventualnih nepravdi i nasilja, omogućavanje dostojanstvenog života, ne kao formalne pažnje, već, prije svega, kao pravila i načina ispoljavanja života kao takvog. I dok bosansko srednjovjekovno društvo, kulturno i religijski nehomogeno, povezuje u cjelinu bosanski način života (bosanski duh) “potrebu slušanja drugog, bez obzira šta određuje njegovu drugost,”⁴⁵ u njegovom susjedstvu, u društvu Stefana Dušana, drugačiji iskaz vjerske duhovnosti biva sankcioniran državnim zakonom.⁴⁶ U raškom društvu toga vremena kažnjava se i samo izricanje drugačijeg religijskog mišljenja (“ko rekne babunsku reč”) dotle se u Bosni susreću različite religije i civilizacijske tradicije, prepoznaju se jedna pomoću druge, slijedeći vlastite puteve, čije ukrštanje i preplitanje čine bosansko društvo otvorenim krugom, unutar koga opća isprepletenost učvršćuje različitosti, kao način tvorbe bosanskog identiteta.

Navest ćemo, samo neke, karakteristične, društveno-historijske primjere bosanskog multilateralizma kao kvintesencijalne karakteristike identiteta Bosne. Počecemo sa primjerom prijema Sefarda,⁴⁷ španskih Jevreja izgnanih iz Španije krajem XV stoljeća, iako to nije prvi primjer bosansko-bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije.

45 R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, 190.

46 “Čl.10. O jeretiku. I ako se ko nađe da kao jeretik živi među hrišćanima, neka se opali po obrazu i neka se izagna; a ako će ga neko tajiti i taj da se opali.”

“Čl. 85. O babunskoj reči. Ko rekne babunsku reč, ako bude vlastelin, da plati 100 perpera, ako li ne bude vlastelin da plati 12 perpera i da se bije štapovima.” (*Dušanov zakonik*, Matica srpska, Novi Sad, 1950, 51.)

47 *Sefard* je naziv za španske Jevreje doseljene u Bosnu krajem XV vijeka i na hebrejskom jeziku znači Španija.

Primjer prijema španskih Jevreja u Osmansku državu⁴⁸ u čijem je sastavu bila Bosna, upravo potvrđuje naš teorijski stav o islamsko-moralnoj ideji pravednosti koju su prihvatili Bošnjaci i koja je postala vremenom dio njihovod ukupnog društvenog i političkog identiteta do dana današnjih.⁴⁹Treba imati na umu činjenicu da se bosanski hiljadugodišnji identitet najduže, više od 400 godina, razvijao u okviru osmansko-islamskog nacina mišljenja i življena i da se za to vrijeme u plodonosnom sinkretizmu sa srednjovjekovnom bosanskom tradicijom izgradio sasvim autentičan bosanski multilateralni identitet. U srednjovjekovnu tradiciju „Dobrih Bošnjana“, ne napuštajući svoj rodni kraj, maternji jezik i mnoge druge narodne običaje i tradicije, Bošnjaci su „ugradili“ i islamsko-moralne sadržaje i vrijednosti u svoj ukupni kolektivni identitet kao vlastitu „filozofiju življenja“. U Sarajevu i drugim bosanskim gradovima za Jevreje nisu bila formirana geta.⁵⁰ U početku su živjeli zajedno sa Bošnjacima, dok nisu formirali svoju četvrt, a kasnije i svoje mahale⁵¹ i općinu.⁵² Jevreji u Bosni nisu

48 Turski sultani Bajazit i njegovi nasljednici Selim I i Sulejman II širom su otvorili vrata svoje države izbjeglicama iz Španije. Oni su im dali slobodu i sva građanska prava.” (Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1987, 11.)

49 U poređimo događanja u dva povijesno-civilizacijska kruga toga vremena. Sefardi su živjeli i u jednom i u drugom. Iz jednog, špansko-katoličkog, protjerani su kao nepoželjni zato što su drugačiji, a u drugom, bosansko-islamskom, primljeni su sa dobrodošlicom, upravo zato što su drugačiji od svojih novih domaćina. U zatvorenom krugu španske inkvizicije, nije bilo mjesta za nekatolike. Svi oni koji nisu uvažavali volju i pravila velikog inkvizitora Tomasa Torkvemade proglašavani su krivim, živi spaljivani ili dobijali rok da se isele iz Španije, da izađu iz kruga koji nije bio otvoren za drugog.

50 Opširnije u: Enver Čampara, *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*, Sarajevo: Svjetlost, 1994.

51 Prema Putopisu Evlije Čelebije, 1660. godine u Sarajevu su bile dvije jevrejske mahale, Evlija Čelebija, *Putopis*, Sarajevo: Publishing, 105-106.

52 “Jevreji 1565. godine osnivaju svoju opštinu. Opština će biti ona centralna ustanova koja će okupiti sve Jevreje. Ona će ih reprezentovati u gradu i pred vlastima. Opština će usmjeravati njihov individualni i kolektivni život.” (A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 12.)

bili diskriminirani. Oni su se sasvim slobodno kretali, imali su poslove kao i ostali građani, u nekim čak i prednjačili, kao npr. trgovini i liječenju ljudi. Bavili su se brojnim zanatima. Govorili su slobodno svoj maternji jezik i organizirali židovsku osnovnu školu i mnoge vjerske škole, stvarajući tako osnovu za dalji kulturni razvoj svoje posebnosti. Bošnjačka islamsko-moralna ideja pravednosti svoje žilište ima u bosanskoj srednjovjekovnoj duhovnosti koju najčešće prepoznajemo kao Vjeru bosansku.⁵³ Pojednostavimo problem. Sefarde, ne trpi sa sobom, niti pored sebe, Evropski nacionalizam, toga vremena, ali ih istovremeno objeručke prihvataju u Bosni, jer bošnjačkom, bosanskom duhu i islamsko-moralnoj ideji pravednosti, Osmanske države, drugi i drugačiji nisu neprijatelji već jednostavno drugačiji od „mene“, jer je to normalnost cjelokupne egzistencije ljudske vrste organizirane u društvo.

53 Pripadnici Crkve bosanske, u zapadnoj literaturi poznati kao bosanski heretici, a u historiografijama bosanskih susjeda kao „bogumili“, progonjeni od nebosanskih identiteta, i kada su se odricali vlastite duhovnosti, činili su to da bi preživjeli sa drugim, naviknuti na drugačije. Tako postupa i bosanski ban Kulin 1203.g. Na pritisak nebosanskog identiteta, Rimske crkve, Ban Kulin, sa vjerskim poglavarima je 1203. god. promijenio svoj odnos prema „drugom“, ne kao izraz dobre volje, jer bi to uradio sam, bez prisustva papskog kapelana i izaslanika Ivana Casamarisa, već, prije svega, kao izraz spremnosti bosanskih ljudi i bosanskog društva da živi sa drugačijim. I ovaj primjer ukazuje na razliku između otvorenosti bosanskog društva prema drugom i drugačijem i zatvorenosti drugih duhovno-idejnih krugova prema bosanskom društvu. I dok zatvoreni identitet Rimske crkve imperativno uslovljava Banu Kulinu, „za koga bismo sa sigurnošću znali da je mahinejac ili neki drugi heretik, nećemo primiti da s nama stanuje“, otvorenost bosanskog identiteta realizirabna kroz bosansko društvo prihvata drugo ne samo kao drugačije već i kao dio vlastitog življenja i time pokazuje jednu od bitnih karakteristika svog identiteta. Nasuprot brojnim vanjskim nebosanskim nasrtajima na bosanski identitet, on je uspio, upravo snagom svoje otvorenosti, da sačuva svoj identitet, kroz očuvanje bosanskog društva i države. Sadržajnost bosanskog identiteta nije izrastala iz zatvaranja u vlastitu zasebnost, nego iz međusobne otvorenosti i poštovanja, kako unutar bosanske zasebnosti, tako i prema onima koji su dolazili izvan Bosne.

Upravo zbog islamsko-moralne ideje pravednosti utkane u politički sistem Osmanske države i bošnjačke otvorenosti da je prihvati i nadogradi u plodonosnoj simbiozi sa srednjovjekovnom bošnjačkom otvorenošću Dobrih Bošnjana, moglo se desiti da Anđel Zvizdić, čovjek Bosne, Bošnjak, izađe pred sultana Mehmeda Fatih II 1463. godine i dostojanstveno zatraži slobodu ispovijedanja kršćanske vjere za sve one u Bosni koji to žele. “Mi” bosanski franjevci, prihvatamo tursku državu i ono što ona sa sobom nosi i drugi vjerezakon i drugačiju kulturu i ponašanje. To je poruka izlaska franjevac pred sultana, ali istovremeno tražimo da ostanemo zasebnost. Razumijevajući drugog i uvažavajući drugost kao dokaz vlastitog identiteta, Sultan Fatih II izdaje *Ahd-namu* bosanskim franjevcima,⁵⁴ ne osporavajući im pravo “drugog” i drugačijeg, da zajedno sa drugim vjerezakonima, kao izrazima življenja i kao pojedinačnostima, čine jedinstvenu cjelinu – jedinstvo različitosti. Ovaj susret dva civilizacijska kruga, jednog duhovnog (Abrahamovskog) stabla, na bosanskom tlu odlučujuće je uticao na dalji razvoj bosanskog multilateralizma kao „jedinstva različja“. „Opstojanje takvog obrasca moguće je pratiti na cijeloj bosanskoj teritoriji kroz tisuću godina.”⁵⁵ Nisu samo visoki državni činovnici davali garancije na slobodu življenja, rada i vjerovanja, već su to radili i lokalni činovnici. Jedan takav primjer je i hudžet (dokument) koji je izdao Imotski kadija (sudija) Hadži-Sulejman Mehmedov 1622. godine o zaštiti katolika u Hercegovini.

U nebosanskim, zatvorenim, civilizacijskim krugovima na meti diskriminacije bili su ne samo Jevreji, već i Mauri, muslimani Španije. Da bi ih obilježili kao druge i drugačije bila je propisana obaveza da

54 “Ja sam Sultan Mehmed han, neka je poznato svima uopće od prostog puka kao i odličnijima ova moja vlastodržačka povelja previšnja, kojom bosanskim svećenicima ukazujem veliku pažnju, te zapovijedam spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje ni pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama, te kako od uzvišene moje strane tako od mojih vezira, niti od mojih podanika, raje, niti od svega stanovništva cjelokupne moje države spomenuti niko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati ni vrijeđati ni njih, ni njihov život, njihov imetak (imovina), ni njihove bogomolje. Takođe iz tuđine u moju državu dovođiti ljude dozvoljava im se.” (citirano prema: Hamid Dizdar, *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u BiH*, Sarajevo, H. Ahmed Kujundžić, 1944, 13.)

55 R. Mahmutćehajić; *Živa Bosna*, 191.

nose oznake na gornjim dijelovima odjeće. Nasilno su pokrštavani, maltretirani, ubijani i progonjeni, jer zakon zatvorenog kruga “nalaže da u jednoj državi vlada jedna vjera, jedna rasa, jedna boja kože, jedna politička doktrina, kao da je imao strah od nečeg drugačijeg nego što je on sam.”⁵⁶ Prisjetimo se da su Bošnjaci Prijedora 1992. godine morali da nose bijele trake oko rukava kako bi bili prepoznati kao drugačiji,⁵⁷ oni koji ne pripadaju uspostavljenom srpskom „nacionalnom kontejneru“, samo kao jednoj vrsti evropskog nacionalizma.

Potvrđujući sebe kao zasebnost, bosanski identitet, bitno određen multilateralnošću, u svom neprekinutom toku, stoljećima, u većoj ili manjoj mjeri, izrasta na temeljima četiri različite religije: islama, katoličanstva, pravoslavlja i judaizma. U okvirima ta četiri duhovno-idejna kruga, formirane su zasebne kulturne tradicije, zasebni mentaliteti, istovremeno oslonjeni jedni na druge, jedni drugima poznati, ne tuđi već drugačiji, kao identiteti koji se određuju radi prepoznavanja i upoznavanja. Kao izraz te duhovne samobitnosti i moglo se desiti da Osman-paša Bošnjak⁵⁸ u svom rodnom selu Kazancima u Hercegovini sagradi džamiju i crkvu, jer jedna drugoj nisu smetale. Oba sakralna objekta, shvaćena kao društvene institucije, bila su izraz susrećišta različitih duhovnih sistema, koji su se raspoznavali i prepoznavali. Bili su potrebni jedan drugom, da bi sebe prepoznali i identificirali se kao identiteti.

Izvore o bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije, kao bitnoj karakteristici bosanskog multilateralizma nalazimo i u dokumentima bosanskih franjevaca. Tako, biskup Mato Delvić piše 3.11.1736. godine da u Travniku ima „2.000 kuća Turaka (Bošnjaka op. autori) i 9 mošeja (Jevreja op. autori), između kojih se nalaze samo 2 mizerne kuće katolika, jer oni borave izvan grada u poljima i brežuljcima, pošto su oni seljaci travničkih Turaka. Ipak, njima vladaju fino.“ U periodu između 1736. i 1777. godine nastala je u Travniku mahala Dolac sa isključivo katoličkim stanovništvom. I u ovom vremenu na otvorenost bosanskog društva nasrtali su nebosanski mono-religijski identiteti i ideologije. Evo samo jednog primjera. Namjeravajući da zauzme Bo-

56 E. Čampara, *Isto*, 91.

57 Opširnije o genocidnom stradanju Bošnjaka u „logorima ubijanja“ i mučenja Omarska i Manjača 1992. godine u: Rezak Hukanović, *Deseta vrata pakla*, baybook, Sarajevo, 2019.

58 Šimčik Antun, *Osman-paša Bošnjak*, Novi Behar, V, str. 275.

snu, austrijski car Karlo VI 1737.g. izdao je proglas Bošnjacima u kojima im garantuje život i imetak ukoliko napuste islam i pređu na kršćanstvo.⁵⁹ Bošnjačku otvorenost za drugost, nastalu u tom vremenu na islamsko-moralnoj ideji pravednosti i suprotstavljanju nepravdi koju je znala iskazivati vlast, nalazimo i u slijedećem primjeru. „Godine 1818. planula je u Sarajevu buna protiv Mehmed Ruždi-paše. On je bio lakom i u želji da nagrabi novca pohvata i zatvori neke kršćane i jevreje iz sarajevske čaršije. Na ovo se dignu sarajevski muslimani i zatraže da se uhvaćeni odmah puste iz stanice. Deputaciju sarajevskih muslimana, koja je pošla po savjetu kadije Hatibovića veziru, radi intervencije, dočekaše vezirovi ljudi pod konakom vatrom iz pušaka. Tek tada planu prava pobuna., pa vezir morade popustiti i sve uhvaćenike pustiti na slobodu. Da sebe opere, htio je svu krivicu prebaciti na svog ćehaju, ali mu Sarajlije, bojeći se da stvar ne prikaže lažno u Stambolu, ne dadoše otići u Travnik, dok pred kadijom nije dao pismenu izjavu, da je on kriv za pobunu Sarajlija.”⁶⁰ Iste godine, tačnije 1.3.1818.g. Austrijski konzul Simbschen izvještava namjesnika Zadra Tomašića da su u Travniku po nalogu kajmekama zatvoreni Jevreji pod optužbom da su zaklali jedno dijete. Travnički Bošnjaci iskupili su se u jednoj od džamija i izabrali delegaciju koja je odnijela kadiji ultimatum da se Jevreji puste na slobodu, jer im krivica nije dokazana. Jevreji su odmah pušteni kućama.

Na prijedlog fra Ilije Starčevića Husein-kapetan Gradašćević odobrio je da se 1823. godine u Tolisi otvori prva katolička škola. Ovaj podatak dobija na važnosti ako se zna da je tek naredne godine (1824.) sagrađena džamija Husejnija. Nisu bili rijetki primjeri da su u Bosni Bošnjaci-muslimani novčano pomagali izgradnju vjerskih objekata od pripadnika drugih religija. Nakon odobrenja koje je dobio od Visoke Porte 1854.godine fra Ante Tuzlančić je novčanu pomoć za gradnju crkve dobio, ne samo od sultana već i od travničkih begova Teske-redžića i Vilića. Za gradnju pravoslavne crkve i škole na Babića brdu u Travniku 1854.g. zemljište je poklonio Šemsi-beg Ibrahimpašić.

Isticanje ovih primjera na nivou pojedinačnosti, ni u kom slučaju ne znači da su to pojedinačni i izolovani slučajevi. Našu tvrdnju najupečatljivije potvrđuje podatak da su se još u Osmanskom peri-

59 Proglas je objavljen u *Vjestniku Kraljevskog hrvatsko-slovensko-dalmatinskog zemaljskog arhiva u Zagrebu*, II/1900,250-252.

60 H. Dizdar, *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u BiH*, 11-12.

odu u Bosni u gotovo svim većim gradovima, čije je većinsko stanovništvo bilo Bošnjačko, formirale (izgradile) pravoslavna ili katolička varoš, i da kao takve nikome nisu smetale. Tek od druge polovine 19. stoljeća ove varoši se zovu nacionalnim imenom, npr. Srpska varoš. Nakon odluke Berlinskog kongresa 1878. godine da se Bosna preda na upravljanje Austro-Ugarskoj monarhiji, poznato je, da su se tome usprotivili, čak i oružano Bošnjaci, ali ne samo oni, formirana je Narodna vlada. „Narodna vlada je postojala dvadeset i dva dana. Za to vrijeme nije niko nikog ni prstom takao, a isto tako nije se diralo ni u čiji privatni imetak. Odličniji su ljudi noću stražarili po gradu i okolici i nijesu ovu službu povjeravali sumnjivim elementima. Osobito su se pazile i čuvale one mahale i čaršija gdje su kršćani i Jevreji stanovali i svoje radnje imali, da im ne bi ko šta našao učinio.“⁶¹

Bosanska multilateralnost posebno se ispoljavala u trenucima aktiviranja, duhovno zatvorenih, krugova različitih oblika destrukcije i nasilja protiv bosanskog društva i države. Takvih je slučajeva svuda po Bosni i Hercegovini. Upečatljiv primjer su antifašističke rezolucije Bošnjaka o zaštiti Srba od zločina i nasilja koje su im nanosile ustaše početkom Drugog svjetskog rata. O ovim rezolucijama, koje predstavljaju najsvjetlije primjere, poimanja, humanizma, političke slobode, prava na život i rad druge religije i druge kulture, druge nacionalne grupe, drugog stila i načina života, u našoj naučnoj, intelektualnoj i političkoj javnosti zna se vrlo malo.⁶² Prema istraživanju M. Hadžijahića, rezolucije su izdate u Prijedoru 23. septembra, Sarajevu 18. oktobra, Mostaru 21. oktobra, Banjoj Luci 12. novembra, Bijeljini 2. decembra i Tuzli 11. decembra 1941. god., dakle, odmah nakon prvih ustaških zločina nad Srbima. Hadžijahić, ističe da postoje indi-

61 Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela IV*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, str.108.

62 O ovim rezolucijama, kao o protestu i osudi zločina nad Srbima u Drugom svjetskom ratu opširnije pogledati u:

- Muhamed Hadžijahić, Muslimanske rezolucije iz 1941. god.,u: “1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine,”Zbornik radova,(gl.ur.Enver Redić)Sarajevo:Veselin Masleša, 1973,275-282.

- Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH,u: *GDI, BiH XVI,Zbornik radova*,(gl.ur.Marko Šunjić) 1965, 191-220.

- Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo,Oslobođenje, 1993, 134-135

cije, da su iste takve rezolucije izdate, i u još nekim mjestima Bosne i Hercegovine a najprije u Bosanskoj Dubici i Visokom. Pored toga što rezolucije nedvosmisleno, jasno, zvanično i otvoreno⁶³ osuđuju ustaško ubijanje, pljačku i progona Srba, ograđuju se i od zločina koje čine pojedini Bošnjaci, zavedeni ustaškom ideologijom i uključeni u njihov pokret, i osuđuju progone samih Bošnjaka. One, istovremeno i prije svega, u sebi sadrže potvrdu bošnjačke islamsko-moralne ideje pravednosti u svim segmentima ljudske egzistencije. “Možemo i treba da živimo jedni pored drugih i jedni s drugim kao braća,” ističe se u Bijeljinskoj rezoluciji. Istovremeno, u Mostarskoj rezoluciji naglašava se stranost “duši svakog muslimana” činjenje zločina, nanošenje nepravde i nasilnog prevjeravanja i bezakonja. “Osudjujući sve to, želimo da se zavede puna jednakost i jednakopravnost, red i zakonitost za sve, bez obzira na vjersku i narodnu pripadnost.”⁶⁴ (istakli autori) Rezolucije imaju poseban značaj, ako se posmatraju kao akt cjeline bošnjačke nacije,⁶⁵ a ne samo kao stavovi pojedinih njezinih političkih grupacija. Neosporna je činjenica da je inicijator donošenja ovih rezolucija bilo udruženje ilmije “El-Hidaje”, koje je na svojoj skupštini, održanoj u Sarajevu 14. 8. 1941. god., uputilo “ustaškim vlastima” protest protiv njihovih zločina. Potpisnici rezolucija bili su najširi slojevi bošnjačke inteligencije i javnog života, bez obzira na to kojem su političkom opredjeljenju pripadali. U odbrani prava drugog da živi pored Bošnjaka i sa Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, uvažavajući religijske, nacionalne i kulturne različitosti, a osudjujući nasilje, pljačku, zločine, ubijanje, progone, deportacije i nasilna

63 “Zato u ocjeni ovih rezolucija treba istaći da je to prvi i, koliko znamo, jedini organizirani i zvanično prosljeđeni protest i osuda progona i ubijanja Srba. Ta, nadasve humana, solidarna i hrabra akcija bosanskohercegovačkih Muslimana je, uz osudu koja je došla iz redova Komunističke partije Jugoslavije, bio jedini čin osude terora i progona naroda, koji nažalost nikada nije bio recipročno uzvraćen u situaciji kada su muslimani bili izloženi masovnom teroru i ubijanju.” (N. Duraković, *Isto*, 134.)

64 Navedenono prema: M. Hadžijahić, *Isto*, 277.

65 “Na osnovu svih ovih zahtjeva, sudeći po masovnosti i odzivu potpisnika, te po tom što je taj protest ravnomjerno obuhvatio cijelu BiH, od Mostara, preko Tuzle i Bijeljine, do Prijedora i Banje Luke, može se reći da ove rezolucije na reprezentativan način odražavaju političko raspoloženej cijelog muslimanskog naroda.” (N. Duraković, *Isto*, 135.)

prevjeravanja, na istoj strani našli su se islamski vjerski službenici i ostala bošnjačka inteligencija. Ove činjenice nedvosmisleno ukazuju na to da bosanska multilateralnost nije plod jedne političke opcije ili političkog opredjeljenja, nego svoje izvorište ima u žilištu bošnjačkog duhovno-kulturnog, društveno-povijesnog i bosansko-islamskog moralnog kodeksa ponašanja kao stila življenja.

Bošnjaci su štitili i Srbe i sve one “druge”, koje drugi nisu štitili. Pomenut ćemo primjer zaštite Cigana od njemačkih fašista u Drugom svjetskom ratu u Zenici. Bošnjaci Zenice su 26. maja 1942. godine izdali vlastitu rezoluciju koju je potpisalo 27 uglednih Bošnjaka. Rezolucijom se traži zaštita zeničkih Cigana, predstavljajući ih kao dio sebe. „Malo je poznato, a još manje priznato, da bosanskim Muslimanima (Bošnjacima op. autori) pripada u zaslugu i čast da su u teškim danima okupacije spasili od fizičkog istrebljenja čitavu jednu genetičku skupinu-bosanske Cigane. Da bi realizirali tu svoju humanitarnu namjeru, Muslimani na prve nacističke pokušaje koji su išli za likvidiranjem Cigana, čitavo pitanje predstavili kao atak na islam i Muslimane.“⁶⁶ Krugovi bošnjačke otvorenosti, nisu od jučer, već u svojoj koncentričnoj prirodi sežu daleko u prošlost, u duhovno-povijesno i kulturno-civilizacijsko žilište. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije, kao jedna od osnovnih socioloških karakteristika bosanskog društva, nije slučajnost, niti historijski i društveni unikum. Zakon kućnog ognjišta, praga prvog susjeda, pravila da je komšija preči od brata rezultat je historijskog toka bošnjačke zasebnosti, kao jednog od rezultata historijskog razvoja bosanskih posebnosti. “Bosna jeste posebna zemlja. Postoje posebne zemlje, posebna mjesta, kao npr. Palestina, Jerusalem, Meka, Rim. To nije ništa čudno u terminologiji ljudske povijesnosti. (...) Bosna je jedno takvo mjesto, specifično. Ja sam jednom napisao da je to zemlja postavljena između svjetova, pogodna zemlja, koja se nalazi između istočnog i zapadnog svijeta, mediteranske i panonske regije, i koja je, na neki način, kao vir koji usisava iz tih prostora sve vrijednosti i stvara jednu specifičnu vrijednost, koja se zove Bosna.”⁶⁷ (istakli autori) Ta specifična bosanska vrijednost je primarno određena bošnjačkom otvorenošću za drugo

66 Džemaludinović, M., *Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana, Takvim*, 1971,72-77.

67 Filipović, M., u: *Bosanski duh, Zbornik radova*, (gl.ur.Šemsudin Musabegović) Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja,1997,33.

i drugačije, razumijevanje drugog i drugačijeg, uvažavanje drugog i vlastito određenje u odnosu na drugo. Bošnjačkom ne smeta drugo i drugačije. Naprotiv, otvorenost prema njemu otkriva sve vrijednosti bošnjačke zasebnosti, i kao društva, i kao kulture, i kao duhovnosti.

Mnogobrojni su prinjeri bošnjačke zaštite drugog u toku Drugog svjetskog rata kao najsvjetlijih primjera egzistencije bosanske multilateralnosti. Navedimo jedan iz Srebrenice, rijetko spominjan u historiji pravde i pravednosti u Bosni i Hercegovini. Dvijica srebreničkih dobrotvora, „pravednika“, spasili su od ustaškog pokolja 3.500 srebreničkih Srba 1942. godine, koje su ustaše već bile zatvorile u logor. Radi se o Ali(ji) efendiji Klančeviću i njegovom sinu Nazifu. O njima se nije ništa pričalo ni pisalo kao antifašistima, najvjerovatnije što je Alija ef. Klančević bio imam-hodža.⁶⁸ Isto djelo, o kome se malo više zna, nego o Srebreničkom primjeru, učinio je i tuzlanski muftija Šefket ef. Kurt, koji je na Badnju večer 1942. godine spriječio pokolj tuzlanskih Srba od ustaša. Sasvim je drugi fenomen i zaslužuje posebnu analizu, kako su Srbi uzvratili na ova djela, posebno u Srebrenici.

O otvorenosti bosanskih krugova uvažavanja, koegzistencije, tolerancije i razumijevanja, svjedoči autentični bosanski fenomen pobratimstva. I u periodima sukoba i u periodima mira bilo je primjera da se pobratime ljudi različitih religijskih, kulturnih i političkih identiteta.⁶⁹ I pored svjesnosti svojih zasebnosti i razlika i različitih političkih interesa, i muslimani i kršćani osjećali su zajedničku pripadnost tlu i zajedničku pripadnost istom korijenu svetog predanja, koje za drugog traži postupanje kao i prema sebi. Bosanski čovjek je, svaki za sebe, ali i u okviru svog duhovnog kolektiviteta, potvrđivao sebe kao „Ja” i „Mi”. Držao se dostojanstveno i ponosno, braneći svoj život i čast, čuvajući svoje simbole i običaje. Istovremeno je gajio svijest o nužnosti i potrebi života drugog „Ti” i „Oni”, poštujući život, tradiciju i simbole drugog. „Moguće je reći da su ti razlozi tolerancije utemeljeni u pojedinačnim svetim predajama. Oni djeluju unutar te unutarnjosti, isključivosti i potpunosti svake pojedinačne svete predaje, ali za postojanje drugog i drugačijeg nalaze razloge u

68 O ovom događaju tek nedavno, bosanskohercegovačku akademsku i ostalu javnost, upoznala je Senija Milišić sa Instituta za historiju u Sarajevu.

69 Kako je konkretno izgledao proces usvajanja pobratimstva pogledati u: E. Čelebija, *Putopis*, 147-148.

Svetoj Jednosti Boga koji se objavljuje različitim oblicima predaje.”⁷⁰ Neophodno je istaći da religije nisu uzrok barbarskim nasrtajima na bosansko društvo.⁷¹

Da bismo napravili poređenje i ukazali na bitne razlike između bosanskog multilateralizma realiziranog u sferi društvenosti kao otvorenosti za drugo i drugačije i nebosanskih evropskih nacionalizama (u našem slučaju srpskog i hrvatskog) prema bosanskoj multilateralnosti, prije svega prema bošnjačkim religijskim sadržajnostima, upozorićemo na podatke o srušenim vjerskim objektima Bošnjaka u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995.g. Pokazatelji uništavanja 614 džamija, mesdžida, mekteba, tekija, turbeta, mezarja i vakufskih objekata su zastrašujući.⁷² Nasuprot velikom destruktivizmu agresora, Bošnjaci, rukovođeni svojom islamsko-moralnom idejom pravednosti, nisu uništavali pravoslavne i katoličke vjerske objekte, izuzev onih oštećenih neposrednim ratnim dejstvom. Sve katoličke i pravoslavne crkve u mjestima gdje su Bošnjaci tokom rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. god. činili većinu stanovništva i koja su bila pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine, ostale su neoštećene. Bošnjaci ne samo da nisu rušili pravoslavne i katoličke vjerske objekte, nego su ih u toku rata, kada su bili izloženi agresorskim granatiranjem, sanirali, popravljali i zaštićivali.⁷³

70 R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, 193.

71 “Same te religije nisu uzrok suprotnosti koje nastaju među članovima tih religija. Uzrok je naprotiv, u tome što ti ljudi – i u kršćanstvu i u islamu – ne žive praktično po duhu tih religija. Uzrok je, dakle u nesavršenosti i grijesima ljudi, koji čine protivno od onoga što im religija zapovijeda.” (Luka Markešić, u: *Bosanski duh*, Zbornik radova, (gl.ur.Sadudin Musabegović) Sarajevo: Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja, 1997, 29.)

72 Opširnije pogledati u: Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad bošnjacima*. Sarajevo: El-Kalem, 1999, 476.

73 “Ne samo da Bošnjaci nisu rušili pravoslavne i katoličke crkve nego su, štaviše, činili sve da ih sačuvaju. Tako, npr., kad su Srbi, granaitarajući Sarajevo u starom gradu zapalili pravoslavnu Mitropoliju, Bošnjaci su, izlažući se smrtnoj opasnosti, ugasili požar. Slično je bilo i s franjevačkim samostanom u Gučoj Gori. Pripadnici HVO-a, naime, teškim su artiljerijskim oruđima iz neposredne blizine ovog samostana

Poslije iznesenih društveno-povijesnih primjera bosanskog multilateralizma i njemu suprotstavljenih primjera evropskog nacionalizma opravdano se postavlja pitanje uzroka sukoba u Bosni i Hercegovini. Jesu li oni bosanskog ili izvanbosanskog porijekla? Prelistajmo samo ključne momente stranih upada u bosanski otvoreni krug, i vidjećemo da su uzroci destruktivizma bosanskog društva nebosanskog porijekla. Krstaške pohode protiv “bosanskih heretika” u srednjem vijeku vodili su ugarski kraljevi, po naredbi Pape i rimskih inkvizitora. Krajem 17. stoljeća Eugen Savojski je zapalio Sarajevo i, kako sam kaže, “prepuštali smo sam grad i svu okolicu vatri.” I ne samo da je zapalio grad, on je sa sobom poveo kršćansko stanovništvo Bosne (40.000 katolika), jer nije razumijevao da se bosanski kulturno-civilizacijski krug ne zatvara, jer je izgrađen od „jedinstva razložja“. Njemački fašisti 1941. god. došli su sa Zapada i u bosanskom otvorenom krugu uspostavili Nezavisnu Državu Hrvatsku.⁷⁴ Posljednji pokušaji fašisoidnih ideologija četništva i ustaštva 1992-1995. godine, također, su došli izvan Bosne, vođeni matricom mišljenja ideologije nacija-države, da pokušaju uništiti identitet Bosne, rušeći njezinu multilateralnost, kao neprocjenljivu civilizacijsku vrijednost.

nemilosrdno razarali okolna bošnjačka sela (Krpeljiće, Bukovicu, Maline i dr.). Stoga je Armija RBiH bila prisiljena otjerati ih s tog područja. U međusobnoj razmjeni artiljerijske vatre neznatno je oštećeno zdanje ovog samostana. Po njegovu zauzeću, Bošnjaci su samo sanirali sva oštećenja. Armijski general Rasim Delić, komadant Generalštaba Armije R BiH, u jeku najžešćih napada HVO-a na bošnjačka naselja u srednjoj Bosni, naredio je jedinicama Armije na tom području da poduzmu sve potrebne mjere kako bi se sačuvali franjevački samostani u Gučkoj Gori, Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu. I sačuvani su. (Nasuprot tome, džamija u Kreševu potpuno je uništena, a u Fojnici je spaljena tekija i turbe čuvenog šejha i bošnjačkog pjesnika Sirri –Babe).” (M.Omerdić,*Isto*, 23-24)

74 Opširnije o zbivanjima u Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini u: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: Oko, 1998.

ZAKLJUČAK

Bosanska država i bosanska multilateralnost su uzročno-posljedicno povezani i u suštini čine jedinstven društveno-historijski proces. Pojednostavljeno rečeno, predstavljaju lice i naličje civilizacijskog pojma i sadržaja imenovanog Bosna. Kao društvena činjenica Bosna objedinjava društveno-historijske različitosti, spajanjem, ne sukobljavanjem, religija, etnija, nacija, kultura u specifično bosansko „jedinstvo različja“. Materijalizacija bosanskog multilateralizma vidljiva je, između ostalog, u džamijama, crkvama, katedralama, sinagogama i drugim sakralnim objektima. Objedinjene bosanskim multilateralizmom zasebnosti Bosne se raspoznaju, prepoznaju i uvažavaju, zasebnosti koje žive zajedno, i istovremeno, u procesu dugostoljetne simbioze tvore bosanski identitet kao autonomancivilizacijski subjekt. Bosanski multilateralizam jeste esencijalna sadržajnos bosanskog društva čiji je politički proizvod i dio bosanska država. Upravo zbog toga što je bosanska država društveno-historijski politički rezultat multilateralnog bosanskog društva ona ne može biti nacionalna država po „logici jedne ideje“, odnosno ideologiji nacija-države. Bosanska država, nije država-nacija, naprotiv, ona se suprotstavlja svim jednodimenzionalnim izmima: religijskim, etničkim, nacionalnim, kulturnim i drugim i u društvenoj sferi realizira otvorenost za drugo i drugačije kao bosanski multilateralizam. Bosanska država je demokratska u punom smislu realizacije principa Opće deklaracije o ljudskim pravima, gdje se nacionalno javlja kao dio ukupne demokratske strukture. Nasuprot ideologiji nacija-države, egzistira autentični, oživotvoreni, bosanski multilateralizam, kao životni stil, pravilo egzistencije bosanskog društva u svim sadržajnostima bosanskog identiteta: društvu, etničnosti, kulturi, religiji, moralu, jeziku, pismu, bosanskom duhu, arhitekturi, političkoj organizaciji života. Habermasovski misleći i govoreći za razumijevanje egzistencije bosanske države kao historijsko-političke i civilizacijske društvene činjenice „izrasele“ na osnovama bosanskog multilateralizma a izvan ideologije nacija-države, kao u suštini destruktivne i diskriminirajuće ideologije, neophodno je umijeće sporazumijevanja ili „komunikativna kompetencija“. Umijeće sporazumijevanja ili „komunikativna kompetencija“ egzistencijalna je suština bosanskog multilateralizma kao hiljadugodišnjeg stila življenja, najčešće imenovana kao „otvorenost za drugo i drugačije“. „Komunikativna kompetencija“ kao de-

mokratski proces slobodnih ljudi i društvenih grupa hiljadugodišnja je navika bosanskih ljudi osim u kratkim periodima kada se politički život u Bosni i Hercegovini, nametnut izvana, od nebosanskih političkih identiteta, kao ne bosanska pojava, počne sporovoditi kao politika nacionalnih elita koju pasivno ili aktivno prati apatična masa.

Mnogobrojni su društveno-historijski i duhovno-kulturni uzroci nastanka i razvoja bosanskog multilateralizma. Jedan od rezultata tih procesa jeste autentična i autohtona bosansko-bošnjačka sdržajnost komšiluka. Ideja i praksa bosanskog multilateralizma posebno se ispoljavala u trenutcima aktiviranja, duhovno zatvorenih, krugova različitih oblika destrukcije i nasilja protiv bosanskog društva i države, koji su dominantno proizvodi nebosanske političke ideje nacija-države. Društveno-historijskih primjera bosansko-bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije kao kvitesnce bosanskog multilateralizma je mnogo od prijema i zaštite Sefarda, španskih Jevreja, u XV stoljeću, preko zaštite kršćana kada su bili ugrožavani od zloupotrebe Osmanke vlasi, zaštite Srba i Cigana u Drugom svjetskom ratu od ustaških zločina. Upečatljiv primjer su antifašističke rezolucije o zaštiti Srba od zločina i nasilja koje su im nanosile ustaše u Drugom svjetskom ratu. Navedeni primjeri nam pokazuju da vladajući narativ o „tamnovilajetskoj“ Bosni nije tačan i objektivian, već da predstavlja predrasudno i stereotipno mišljenje „tehničkog uma“ ideologije nacija-države, koja se ne da primijeniti na ukupnost bosanske multilateralnosti jer ona predstavlja mnogo veći civilizacijski doseg u smislu zaštite ljudskih prava i sloboda nego što to čini ideologija i praksa nacionalne države. Nije rješenje u političkoj sferi organizirati današnje bosanskohercegovačko društvo po logici nacija države, naprotiv, valja početi izučavati i vjednovati bosanski multilateralizam, bosansko jedinstvo različja, kao civilizacijsku vrijednost humaniju od ideologije nacija-države. Osnovni uslov za to je spasiti bosanski multilateralizam i njegovu multinacionalnu državu od ideologije nacija-države i kao civilizacijsko dostignuće ponuditi Evropi kao rješenje u njezinom traganju za evropskim multilateralizmom.

Za ideologiju nacije-države suverenitet nacije je jedan i jedini, rezultat „logike jedne ideje“ a ne rezultat logike humanuma „jedinstva različja“. U bosanskoj državi, odnosno društvu, suverenitet nije jedan, nego podjednako pripada svim bosanskim pojedinačnostima, pripada multilateralizmu bosanskog društva. Suverenitet u Bosni

i Hercegovini nije ni bezuslovan na način logike srpskih nacionalno-oslobodilačkih pokreta, "trijebimo gubu iz torine," (P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, 1974., str. 14.) jer je jedino izreciv po formuli „ni-ni-ni“, a ne po formuli nacije-države „i-i-i“ i uslovljen je istim pravom svakog bosanskog subidentiteta. Svaki pojedinačni bosanski identitet ograničen je istim pravom drugog identiteta i upućen jedan na drugog, kao na vlastito određenje.

LIRERATURA

1. Abercrombie, N., Hil-Bryan., Turner, S., *Rječnik sociologije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.
2. Anderson, B., *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plata, Beograd, 1998.
3. Babić, A., *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju BiH, ANU BiH, Sarajevo, 1987.
4. Banac, I., *Cijena Bosne*, Evropa danas, Zagreb, 1994.
5. Bandžović, S., *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.
6. Begić, K., *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do daytonskog sporazuma*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1977.
7. Bukić, Kržišnik, V., *Bosanski identitet*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1977.
8. Hadžijahić, M., *Muslimanske rezolucije iz 1941. god.*, Zbornik "1941. u istoriji naroda BiH," V. Masleša, Sarajevo, 1973.
9. Hodžić, Š., *Migracije Muslimanskog stanovništva 1788.-1862.*, Članci i Građa, knj. II, Tuzla 1958.
10. Hukanović, R., *Deseta vrata pakla*, baybook, Sarajevo, 2019.
11. Hurem, R., *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH*, GDI, BiH XVI, 1965.
12. Dedier, V., Miletić, A., *Genocid nad muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
13. Dizdar, H., *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini*,

14. Duraković, N., *Prokletstvo Muslimana*, Oslobođenje, Sarajevo, 1993.
15. Čelebija, E., *Putopis*, Publishing, Sarajevo, 1996.
16. Čampara, E., *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1994.
17. Čekić, S., *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.
18. Džemaludinović, M. *Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana*, Takvim, 1971.
19. Dozić, A., *Studije o bošnjaštvu, Prilog sociologiji nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini*, BKC, Satajevo, OFF-SET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla, 2012.
20. Dozić, A., *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, BKC, Satajevo, OFF-SET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla, 2012.
21. Dozić, A., *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23, Sarajevo, 2004.
22. Ibrahimagić, O., *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1997.
23. Kreševljaković, H., *Izabrana djela I- IV, V*, Masleša, Sarajevo, 1991.
24. Letica, B., Letica, S., *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
25. Mahmutčehajić, R., *Živa Bosna*, Sarajevo, 1994.
26. Mahmutčehajić, R., *Bosansko pitanje o svijetu, u: Tolerancijai tradicija*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, 2000.
27. Markešić, L., *Politički pluralizam i jedinstvo države, u: Politički pluralizam u demokratskoj tranziciji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998.
28. Omerdić, M., *Prilozi izučavanju genocida nad bošnjacima*, Sarajevo: El-Kalem, 1999.
29. Pašić, I., *Od hajduka do četnika, (Stradanja i genocid nad glasinakim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1944. godine)*, BEMUST, Sarajevo, 2000.

30. Pinto, A., *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, V. Masleša, Sarajevo, 1987.
31. Popović, M., *Vidovdan i časni krst, Slovo ljubve*, Beograd, 1976.
32. Redžić, E., *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1998.g.
33. Russell, Bertnard. *La pragmatissime*. U: Russell, B. *Essais psychologiques*. Paris PUF, 1997.
34. Sabitović, M. *Bosanski duh u pitanju*, u: *Zbornik, Bosanski duh*, Sarajevo, 1997.
35. Semprini, A., *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999.
36. Topić, F., *Jedinstvo u različitosti*, *Zbornik Bosanski duh*, Biblioteka Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1999.
37. Tucaković, Šemso, *Prešućeni genocid*, Amos Graf, Sarajevo, 2013.
38. *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982.
39. Šabanović, H., *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlist, Sarajevo, 1973.
40. Šukrić, N., *Etika milosrđa ili Traktat o samilosti i sažaljenju spram živih stvorenja od h. Mustafe sina Muhameda Pruščaka*, *Zbornik radova*, br. 2, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1987.
41. Šanjek, F. *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.
42. *Zbornik radova, Bosanski duh*, Biblioteka Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1999.
43. Žiga, J., Đozić, A., *Sociologija*, BKC, Satajevo, OFF-SET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla, 2013.

THE BOSNIAN STATE AND MULTILATERALISM

-Sociological sketch of the relationship between the state and the nation in Bosnian society-

Adib Đozić, Full Professor

University of Tuzla, Faculty of Humanities and Social Sciences

e-mail: adib.djozic@untz.ba

Midhat Čaušević, Assistant Professor

University of Tuzla, Faculty of Humanities and Social Sciences

e-mail: midhat.causevic@untz.ba

Abstract

The Bosnian state and Bosnian multilateralism are indisputable social-historical and cultural-civilizational facts sui generis. Often, the overall Bosnian identity, which summarizes the Bosnian state as well, as an inseparable part, is misunderstood and interpreted from ideologically prejudiced European national policies. Through a comparative analysis of socio-historical facts, primarily from a sociological perspective, we want to show in this paper that today's state of Bosnia and Herzegovina is possible as a multilateral content of the Bosnian "unity of differences" outside the framework of the ruling ideology of the nation-state as a "patent" of the political life of Europe in the 19th and 20th centuries, contrary to the logic of the nation-state ideology, which affirms the "logic of one idea" (Hannah Arendt), Bosnian multilateralism and its state affirm the idea of equality and equality as the basic idea of the Universal Declaration of Human Rights. The future of peace, not only in Bosnia and Herzegovina, but also in Europe depends to a large extent on the prevailing ideology of the nation-state with Bosnian multilateralism and in the sphere of politics.

Keywords: Bosnia, state, nation, Bosnian state, Bosnian multilateralism.